

**ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆԸ ՈՐՊԻՄ
ՓՈԽԿԱՊԱԿՑՈՒԱԾ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝
ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆԻ «ՆԱՆԱ
ԻՇԽԱՆՈՒՀՈՒ ԿԱՄՈՒՐՋԸ» ՎԻՊԱԿՈՒՄ**

ՎԱԶԱԳԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
vachik_grigoryan@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Մաթեևոսեանի այս վիպակը պիտի տպագրուէր «Մենք ենք, Մեր Մրերը» վիպակի հետ՝ դեռեւս 1962ին: Միայն քառասուն տարի անց այն լոյս աշխարհ եկաւ: Անհնար էր դրա տպագրութիւնը այն առումով, որ հեղինակը ուղղակիօրէն նկատում էր խորհրդային երկրի անկումը՝ կապուած սխալ տնտեսավարման քաղաքականութեան հետ: Այս ամէնն իր հետ բերեց եւ բարոյական անկում, մարդկային նկարագրի խեղում: Վիպակում խստօրէն քննադատուած էր զաղափարախօսութեան հետեւանքով հասարակական կեանքի բոլոր ոլորտներում գոյութիւն ունեցող ճգնաժամը: Ելքեր չկային:

Այս ամէնով հանդերձ՝ գրողը ստեղծել է տպաւորիչ կերպարներ: Ամէնից կարեւորն այն է, որ այստեղ նա յայտնաբերել է իր կենտրոնական հերոսներից մէկին՝ Իշխանին, որ այնուհետեւ նորանոր կողմերով բացայայտուելու էր նրա միւս երկերում: Իսկ մնացած կերպարները եւս ինքնատիպ են ու չլրկնող, եւ հարստացնում են գրողի կերտած հերոսների շարքը:

«Առաջին գիրքը 1967ից առաջ պիտի լինէր: Շարեցին ու շարուածքը թափեցին...»¹: 2003ին *Հայեացք Երեւանից* ամսագրում տպագրուեց վիպակից մի հատուած, իսկ 2006ին լոյս տեսաւ առանձին գրքով: Քառասուն տարի յետոյ միայն տպագրուած երկը բաւականաչափ ուշացումով մտաւ գրական շրջանառութեան մէջ: Չի կարելի անտեսել նաեւ այն, որ յետագայում գրողն առանձնակի ջանք չգործադրեց այն «լոյս աշխարհ» հանելու համար: Մաթեևոսեանն ասում է, որ սկզբում *Ծմակուտն իրեն ներկայանում էր ոչ թէ իբրեւ սովորական լեռնային գիւղ, այլ իւրօրինակ դրախտ, որն աստիճանաբար տեղի է տալիս այստեղ ներթափանցող ուժերի առջեւ: Այլ կերպ՝ «երեւոյթի զարգացման ցերեպն տրամաբանութիւնն ակնյայտ էր եւ չուներ ընդհանրացումների այն ուժը, ինչը բնորոշ է գրողի ստեղծագործութեանն ընդհանրապէս»²: Եթէ մատուցման ձեւով այն կապուած էր հայ գրականութեան դասական աւանդներին, ապա բովանդակային առումով երկրի՝ համակարգային բնոյթ ունեցող հակասութիւններին: Նման գործի տպագրու-*

Թիւնն աւելորդ ու անտեղի ջանքեր պիտի խլէր հեղինակից, ուստի այն «մի կողմ» դրուեց՝ «յարմար» ժամանակի ականակալիքով: Դրան պէտք է յաւելել նաեւ այն, որ աշխարհայեացքային ընկալումների մէջ այնքան արագ էր տեղի ունենում գրողի հասունացումը, որ երէկուայ արուածն արդէն թւում էր անցած շրջան, դրան անդրադառնալու ոչ ժամանակ եւ ոչ էլ ցանկութիւն կար:

Այսուհանդերձ վիպակը շարքային ստեղծագործութիւն չէ, այն իմաստով, որ այստեղ բացայայտուած մարդկային տիպը միանգամայն նոր բարոյական նորմերի, նոր աշխարհայեացքային ընկալումների կրող է, հետեւապէս նիւթի դիմադրութիւնը մշտապէս ստեղծում է լարուած մթնոլորտ, մանաւանդ որ գրողի նպատակը չի սահմանափակում որեւէ բնաւորութեան բացայայտմամբ: Գրողը ձգտում է հասարակական կեանքի լայն պատկերման: Ակնյայտ է, որ համայնական սեփականութեան՝ կոլեկտի սխալ տնտեսավարումը հոգեբանօրէն փոխում է մարդուն: Բայց սա երեւոյթների ընկալման արտաքին կողմն է: Իրականում գրողը որեւէ կերպ չի շեղուել իր համար նախընտրելի ուղուց: Այստեղ էլ նրան հետաքրքրում է երեւոյթների ծագումը, երեւոյթների զարգացման ընթացքը: Միմեանց հակադրուող բնաւորութիւնները ոչ այնքան սոցիալական, որքան գոյաբանական կտրուածքով են ներկայացւում: Հայ գրականութեան մէջ պարագծուած բարոյաբանական ընկալումներն իրականում տեղի են տալիս նոր պատկերացումների առջեւ, մարդիկ աւելի ենթակայ են գոյաբանական օրէնքներին: Այս տեսանկիւնով միայն կարելի է դիտել «Նանա Իշխանուհու Կամուրջը» վիպակի հերոս Իշխանին, հակառակ դէպքում այն կը դառնայ «աւելորդ»: Յաղթում են, շարունակութիւն են գտնում նրանք, ովքեր ուժեղ են, ովքեր արագ են կողմնորոշւում, ովքեր որոշումներ ընդունելու համարձակութիւնն ունեն, ովքեր պատասխանատուութիւն են զգում իրենց արարքների եւ դրանց հետեւանքների համար:

*

«Տարիները յարմար էին թալանի. իշխանութիւն չկար. գաւառապետին բանտարկեցին՝ տեղը նստեց դաշնակցութեան լիազօրը. լիազօրին քշեցին վրացիները. յետոյ եկան գերմանացիները, ապա անգլիացիները: Եւ այնքան արագ էին փոխարինում իրար, որ մարդիկ սկսեցին խառնել՝ ով փախաւ, հիմա ով է տիրականը»³: Ամէն ինչ խառնուել է իրար, դժուար է գլուխ հանել հարահոս փոփոխութիւններից, ձնահիւսի նման մարդկանց գլխին թափուող արհաւիրքների տարափից: Այստեղ դժուար է խօսել դարերով աւանդուած բարոյական սկզբունքների մասին, որով պիտի առաջնորդուի միջավայրը եւ իրեն պահպանի: Աշխարհը ժամանակի հոլովոյթում հարստացել է այնպիսի որակներով կամ «արժէքներով», որոնք հեռու են բարոյականութիւնից:

կեանքը զարգացման «տրամաբանութեամբ» պարզապէս դուրս է բարոյական ընկալումների շրջագծից:

Մարդկային միջին բնագոյներն ընդգծուած կերպով ի յայտ են գալիս անցումային շրջաններում, երբ բարոյական արժէքները տեղի են տալիս, իսկ նրանք, ովքեր այնուամենայնիւ փորձում են իրենց «նախնական կերպի» մէջ մնալ, ոչինչ չեն որոշում: Տարիներն այնպիսին էին, որ «ազնիւիւն էշ էին ասում, եւ էշերը շատ էին»: Բայց քիչ չէին եւ թաւանողները, թէեւ այդ ճանապարհը եւս նրանց ապահով ու հարուստ չի դարձնում, չատերն էին մնում սոված, կշտանում էին միայն քչերը: Գաւառում միայն Իշխանը կարողանում է հարստանալ, չաքսորուել, չկասկածուել, աւելին՝ յարգուել իշխանութիւնից:

«Ասում էի, Իշխան, ամօ՞ք է. ասում էր «ասա, բայց իմ գործին մի՛ խառնուիր» (40),- խուլ եղբօր՝ Զարմայրի դիտողութիւնները կեանքի հանդէպ դրսեւորած հակադիր պատկերացումների վկայութիւն են: Խուլը չի կարող ընկալել ժամանակի «ոգին» այն պարզ պատճառով, որ դարերով աւանդուած բարոյական արժէքների կրողն է: «Ասում էի «Իշխան», ասում էր «Տիրացու Բեգօն ես, էլի» (40): Միայն ժամանակի հեռուից Զարմայրի յիշողութեան մէջ մնացել է Իշխան - լաւը: Ժամանակ էր պէտք, որպէսզի նա բարձրաձայնէր Իշխանի «ճշմարտութիւնը», բայց ամէն ինչ այնքան էլ պարզունակ չէ այն իմաստով, որ Իշխանի դիրքորոշումն իրականում հակադիր է նրանց տոհմի՝ Դեւոյեանների ապրելու սկզբունքներին: Տարիներ էին պէտք, որ պարզ դառնար, թէ որդիներից ու թոռներից ոչ մէկն էլ Իշխանի նմանը չի: Նրանք չունեն այն նախադարձակ կեցուածքը, ինչը յանկարծ բացայայտուել էր տոհմի երկարամեայ պատմութեան մէջ: Ոսկանն ուժի կողմից է նրան քաշել, Արտաշը՝ խորամանկութեան, Հայկազը խելքով էր Իշխանը, Վարդանը հօր պէս մաքուր սիրտ ունէր: «Բայց չորսը միասին, դրանց վրայ էլ աղջիկը, Իշխանի կէսը չեն» (40): Նրա յետնորդները մանրացել են, նրանցից ամէն մէկը հազիւ է զօրում նախնու այս կամ այն որակը իր մէջ կրել: Բնականաբար նման մարդը ոչ կարող է հարկ եղած դէպքում ինքնապաշտպանուել, ոչ էլ նրանից հնարաւոր է օգնութիւն ակնկալել:

Դեւոյեան տոհմը հարիւր քսան տարի կրում էր Արդողթեան-Երկայնաբազուկների պարտադրած լուծը, նրանք բանող անասունի յամառութեամբ աշխատանքն ու իրենց գոյութիւնը դարձրել էին միասնական ու միօրինակ օրերի կրկնուող շարան: Մեծացողներին ամուսնացնում էին, նրանց ընտանիքներում որեւէ վէճ չէր լինում, եկած հարսն այստեղ էր պառաւում եւ թաղւում էր գերեզմանոցի Դեւոյեանց մասում:

Ու թւում է՝ ցեղը շարունակելու էր ապրել հարհանդ կեցուածքով, բայց Իշխանը «խախտում» է ընդունուած կարգը: Յեղի դարաւոր խուլ

բողոքը փլել է ինքնագսպման ամբարտակները. «Ասում եմ, գուցե տոհմը լծուածի ամբողջ խուլ բողոքը հաւաքել էր, որպէսզի ծնէր կատաղած Իշխա՞ն» (41):

Մաթեոսեանական աշխարհը ձերբազատուում է սոցիալական հիմնաւորումներից, մարդկային արարքների դրդապատճառները հեղինակը փնտռում է այլ տեղ: Այստեղ էլ հարցադրումները գոյաբանական նշանակութիւն են ստանում: Միջավայրը յստակօրէն բաժանուած է երկու հակադիր ուժերի՝ ամբոխի եւ առաջնորդի միջեւ. դրանք գոյընթացն ամբողջացնող հիմնական ուժերն են, որ տարբեր են, բայց եւ միասնական: Նիցէէն եւս հասարակութիւնը բաժանում է երկու մասի: Ամորֆ - անդէմ նախիր եւ անհատ-առաջնորդ: Նա եւս դրանց տարանջատումն իրականացնում է բնական, կենսաբանական հիմքի վրայ: Առաջնորդները ոչ թէ նրանք են, ովքեր նշանակուած են այդ գործին եւ ղեկավարում են հասարակութիւնը, այլ նրանք, ովքեր կոչուած են այդ դերին: Այս ամէնը կանխորոշուած է ծնունդով: Այս պատճառով էլ «գոյություն ունի տէրերի բարոյականութիւն եւ ստրուկների բարոյականութիւն»⁴:

«Ասում եմ, գուցե տոհմը լծուածի ամբողջ խուլ բողոքը հաւաքել էր, որպէսզի ծնէր կատաղած Իշխա՞ն» (41): *Կամ՝ «Գուցե ջղային ու կռուարար էր այն պատճառով, որ տոհմը հարիւր քսան տարի չէր ունեցել ոչ մի ջղային նոպա՞...» (41):*

Տոհմը նրան ծնել էր ի պատասխան դարաւոր գրկանքների, ի վերուստ տրուած հնազանդութեան զգացողութիւնը փորձել էր նոր ուղի գտնել: Դեռոյեան տոհմը, խուլերի այդ նախիրը, լեթարգիական քնից արթնացել ու անցեալի անդունդի մէջ առաջացած ցեղի ինքնակայ գոյութիւնից կորզել էր կեցութեան մէկ այլ տրամաբանութիւն՝ ուժեղի տրամաբանութիւնը: Իշխանի նախայարձակ կեցուածքը պայմանաւորուած է ծնունդով. «Մարմնով կը լինէր այսպէս միջահասակ, բարակմարակ. մի քիչ կռացած: Դարչնին տուող նօսը մազեր ունէր, թափում էին: Ուռուցիկ ճակատը լայնացում էր: Ճակատից երեսում էր, որ կատաղած շուն է» (41):

Իշխանին զայրացնում էր ցեղի անասնական հանդարտութիւնը, որ ոչինչ չէր տալիս՝ բացի ի վերուստ տրուած ենթարկուելու ցանկութիւնից: Իշխանը չի ուզում աւելացնել «նախիրը» համալրողների թիւը: Ժամկոչի հաստ, մի քիչ ծանր լսող ու մի քիչ ուշ հասկացող աղջկան Իշխանին ուզեցին, մօտը մէկ օր պահեց:

Վերափոխումների շրջան ապրող ամբոխացած հասարակութիւնը անհանդուրժող է ինչպէս իրենից դուրս գտնուող այլ ամբոխի հանդէպ, այնպէս էլ իր ներսում գտնուող, իրենից վեր բարձրանալ ցանկացողի: Մարդկային բարոյականութիւնը տեղի է տուել մութ բնազդների առջեւ, բայց դրանք են շարժում կեանքը:

Իշխանն այս ամէնը ոչ այնքան հասկանում, որքան զգում է՝ գիշատիչի ներքին բնազդով: Նա իր տեսակը պահելու, ժամանակի մէջ ապահով ու անվախ սերունդ ունենալու համար կարեւորում է ինչքի խնդիրը: Հարստութիւն ունենալն ինքնանպատակ չէ, դա ոչ այնքան իր, որքան այն արժանաւորի համար է, ով իր տեսակն աւելի ուժեղ ու ապահով է դարձնելու: Իշխանը տենդորէն փնտռում է նրան, ով կը լինի իր նպատակն իրականացնողը: Մարդու տեղը հասարակական կեանքում մեծ չափով որոշում է նախնական պայմաններով. «Եթէ դու աղքատ ես լոյս աշխարհ եկել, ծնողներից, ուրիշ ամէն ինչ մսխել եմ եւ ոչինչ չեմ կուտակել, ուրեմն դու «անուղղելի ես», դա նշանակում է հասունացել ես տաժանակիր աշխատանքի եւ խելագարների տան համար»⁵:

Եկել է մի ժամանակ, երբ տեղի ունեցած փրկւումը խաթարել է միջավայրում գործող ընդունուած կարգն ու կանոնները, ստեղծուել է իրավիճակ, երբ թւում է՝ բոլորն են յայտնուել մեկնարկային «միեւնոյն» գծի վրայ: Չկան այլեւս ստեղծուած պայմանականութիւնները: «Չարմայր, ասաց, լաւ ժամանակներ եմ, կամ գլուխ պէտք է ընկնենք, կամ բոլորովի՛ն տակ» (43):

Իշխանը՝ ծնունդով առաջնորդը, շատ արագ է որսում փոփոխութիւնների իմաստը, նա հասկացել է վերափոխումների կարեւորութիւնը. եթէ դրանք աւելի նպաստաւոր պայմաններ չեն ստեղծելու, ուրեմն աւելորդ են, վերջին հաշուով կեանքն է գտնում միջավայրը կարգաւորելու ձեւերն ու մեխանիզմները: Եւ քանի որ ժողովուրդն անտէր է, հետեւաբար ծնունդով առաջնորդն ինքն է տէր լինելու ստեղծուած կացութեանը: Իսկ Չարմայրը ծնունդով իսկ «պարտադրուած չէր» տան, ցեղի առաջնորդը լինելու: Ուստի եւ Իշխանի պահանջին պարզապէս չի արձագանգում. «Քեզ ձգիր: Բայց նայելով եղբոր միամիտ աչքերին եւ ոտից գլուխ չափելով նրան, ձեռքը թափ տուեց. – Քեզանից ձգուել չի լինի» (43):

Չարմայրը դրսում ոչինչ չէր կարող անել, նա պատրաստ չէր գոյութեան կռուին, եւ դա Իշխանը լաւ էր հասկանում: Նա պատասխան լսելու ակնկալիք չուէր, ինքն է պատասխանելու եղբոր փոխարէն. «Մէնակ մի բան եմ խնդրում. տանը դո՛ւ աշխատիր, ես աշխատողը չեմ. սիրտս չի դիմանում» (43):

Տանն աշխատելու վտանգներն սպառուած են, դրսում դրանք առաւել քան ակնյայտ են, եւ դրանց դիմակայելու խնդիրն Իշխանն իր վրայ է վերցնում:

Մաթեւոսեանն ստեղծում է հայ գրականութեան բացառիկ բնաւորութիւններից մէկը, որ աչքի է ընկնում բնաւորութեան ինքնուրոյնութեամբ, ներքին ազատութեամբ, չկաղապարուած մտածողութեամբ, խնդիրների լուծման ճանապարհի յայտնաբերման ինքնատիպութեամբ: Կեանքն առաջադրում է խնդիրներ, Իշխանը պատրաստակամութեամբ

է ընդունում դրանց լուծման անհրաժեշտութիւնը: Նա լաւ է հասկանում, որ դրանցից խոստովումը կը բարդացնի իր եւ սերունդների ճակատագիրը: Ուստի եւ կեանքի առաջադրած հարցերի պատասխանները նա գտնում է սեփական ձեռներէցութեան, սեփական որակների շնորհիւ՝ առանց որեւէ մէկի օժանդակութեան: Բայց միայն սա չէ նրա անկախ բնաւորութեան հիմնական բաղադրիչը: Իշխանը իսկապէս պատրաստ է պատասխան տալու այն ամէնի համար, որոնք կարող են հետեւանքը լինել իր իսկ գործողութիւնների: Բայց սրանով էլ չի սահմանափակում այս բնաւորութեան հոգեբանական նրբութիւնների պարագիծը: Իշխանը՝ որպէս անհատականութիւն, համոզուած է, որ իր ձեռնարկումներն ու արարքները խիստ որոշակի բնոյթ ունեն: Իշխանը գործի մարդ է, նա սեփական ձեռքերով ուզում է շօշափել իր գործունէութեան արդիւնքը: Նա նիւթի աշխարհում գործող, բնագանցականը մերժող անհատն է, որ գործնական է եւ չի սիրում նրանց, ովքեր տարուած են վերացական գաղափարներով եւ չեն վստահում իրենց տեսածին ու սեփական փորձին, իմացութեանը: Իսկ բարոյակա՞ն է այն, ինչ անում կամ գործում է Իշխանը: Նա դրա մասին մտածելու կարիքը չունի, քանի որ կեանքն է պարտադրում ապրելու ձեւը եւ հարկ է պատրաստ լինել ղեմակայելու ամէն կարգի մարտահրաւէրներին:

Իշխանի կատարեալ հակապատկերն է Զարմայրը: Սա իր լեզուամտածողութեամբ, հոգեբանութեամբ, արարքներով կրաւորական վարքագիծ դրսեւորողն է: Երբ տունը լքելուց երկու տարի անց Իշխանը ոտք է դնում այդ բնի շէմին, իրենց հայրը՝ տիրացու Բեգօն այլեւս չկար, Զարմայրն առաջին անգամ, ինքնուրոյն, չգիտէր՝ ինչ անել, նա նման էր ամպրոպների տակ ընկած ոչխարի: Նա խուլ է ինչպէս ուղղակի, այնպէս էլ անուղղակի իմաստով: Ներամփոփուած ինքն իր մէջ՝ խուլը չի տեսնում միջավայրում տեղի ունեցող փոփոխութիւնները: Իսկ ինչ որ յիշում է, հիմնականում կապուած է սեփական ապրումների կամ արարքների հետ: Խօսքը երախտագիտութիւն է՝ ուժեղին, հնարամիտին, իրադրութեան տիրոջն ուղղուած: Բայց երբ այս ամէնի մէջ առկայ է անվճռականութիւնը, այս պարագայում մարդն ուղղակիօրէն զրկւում է որեւէ գործ իրականացնելու հնարաւորութիւնից, նրան մշտապէս տանջում է չարածի մեղքի զգացումը: Անվստահութիւնը միանգամայն իրական հնարաւորութիւնների հանդէպ ի վերջոյ մարդուն մղում է յարմարողականութեան կամ ընկերային կեանքում անտարբերութեան: Պատահական չէ, որ անգամ կոլտնտեսութեան դեկն ստանձնած ժամանակ Զարմայրը խորհուրդներ է հարցնում Իշխանից:

Այսուհանդերձ կարելի է այս հակադիր բնաւորութիւնների միջեւ ցոյց տալ հոգեբանական այն կարեւոր սահմանագիծը, որ բաժանում է Իշխանին եւ ժամանակակիցներից, եւ յետնորդներից: Երեւոյթների էութիւնը, դրանց զարգացման տրամաբանութիւնը հասկանալի դարձ-

ներու համար Մաթեոսեանը ներկայացնում է աւելի տեւական ժամանակ, ասելիքն իմաստաւորելու նպատակով գրողը համադրում է «տարբեր» ժամանակները:

Մարդկային բարոյականութիւնը մաքուր հիմքեր է ունեցել. դրա մասին է վկայում հեղեղների ու պատմութեան արհաւիրքների դէմ յանդիման, ժամանակի հանդէպ, թւում է, անհաղորդ մնացած Նանա Իշխանուհու կամուրջը: Եւ անցեալի ու ներկայի միջակայքում էլ գրողը նկատում է մարդկային բարոյականութեան, հոգեբանութեան մէջ կատարուած այն տեղաշարժերը, որոնք այսօր բովանդակութեան նոր «որակ» են հաղորդում ժամանակին:

Ահա ժամանակի տարբեր հատուածների համադրումն էլ տեսանելի է դարձնում հոգեբանական այն սահմանագիծը, որ բաժանում է Իշխանին եւ ժամանակակիցներից, եւ յետնորդներից: Նրանք որակապէս տարբեր մարդիկ են այն պատճառով, որ առաջինն առանձնանում է բնաւորութեան անհատական որակների կայունութեամբ, իսկ միւսները փոփոխական են ու անկանխատեսելի: Եւ պարզից էլ պարզ է, որ կարեւոր, կայուն անհատական որակներն աւելի խորն են ու հիմնաւոր՝ անկայուն որակների համեմատութեամբ: Անհատական որակները բացայայտում են կեանքի սահմանագծային, մասնաւորապէս բախումային իրադրութիւններում:

Իշխանը վերադարձել է կնոջ հետ, ժամանակները քիչ է ասել՝ խառն են: Պատերազմ է, ամէն տեղից չքաւորութիւն է թափւում. օճառ չկայ, չաքար չկայ, հաց չկայ: «Փեսային Հաղպատ սպանել էին, եւ քոյրը՝ որբը գրկին, ծուարել էր Չարմայրի մօտ: Խօսք կար, թէ սրան էլ վերցնում են բանակ: Ու ձորից, քաղաքից բարձրացաւ Իշխանը՝ կնոջ ու երեխայի հետ» (43):

Ամէն ինչ խառնուել է, ամէն ինչ թւում է՝ գլորուել է անդունդը: Յոյսի որեւէ չողք, որեւէ նշոյլ իսկ չի երեւում... Իշխանն ի վերջոյ յայտնում է բոյնը թողած բազէի պէս որպէսզի կարգաւորի իրերի խաթարուած ընթացքը: Մէկ անգամ եւս ակնյայտ է դառնում նրա բնաւորութեան առանձնայատկութիւնը՝ ներքին ազատութեամբ ու որոշումներ կայացնելու կարողութեամբ, որի արդիւնքում ձեւաւորւում է նախադրձակ անհատականութիւնը: Նա կենտրոնացնում է ողջ ներուժը, ճարպկութիւնը, հմտութիւնը, մտքի սրութիւնը, որպէսզի կարգի բերի ստեղծուած կացութիւնը, ինչն իրեն բոլորովին չի բաւարարում:

Այլ է Չարմայրի վերաբերմունքն այս ամէնին եւ մասնաւորաբար քրոջ ողբերգութեանը: Նա աւելի շուտ, քան թերեւս քոյրը, կարողացել է համակերպուել ստեղծուած կացութեանը այն ներքին համոզմամբ, որ ինքը որեւէ կերպ չի կարող ներագդել դէպքերի ընթացքի վրայ: Ինչ վերաբերւում է քրոջը, ապա նա միանգամայն այլ հոգեբանութեան կրող է, բնականաբար աւելի անկայուն ու վեհերոտ, քան Չարմայրը: Նա ոչ

միայն չի փորձել ինչ-որ կերպ յաղթահարել ստեղծուած կացութիւնը եւ կամ էլ համակերպուել ստեղծուած իրավիճակին, այլ նախընտրել է հեռանալ այդ վտանգաւոր միջավայրից եւ ապաստանել եղբօր մօտ:

Իշխանի կամքի առաջ փուլ են գալիս ամէն կարգի պատնէշ ու ամբարտակ: Նա ուղղակի տեսնում է սեփական հակառակորդին եւ գնում է նրանից հաշիւ պահանջելու: Նա անկասելի է նպատակի իրականացման ճանապարհին, որովհետեւ բացառք տեսնում է նրան եւ չի խուսափում թշնամու անունը տալուց՝ ի տարբերութիւն միջավայրի, որ թէեւ զիտ է մարդասպանին, բայց անգամ ենթադիտակցութեան մէջ, ինքն իր համար անգամ չի բարձրաձայնի նրա անունը. դա եւս դժուարութիւնից խուսափելու հոգեբանական, ինքնախաբէութեան մի ձեւ է: Մինչդեռ Իշխանը որեւէ կերպ չի կարող տանել քրոջը հասած դժբախտութիւնը. հարկ է ժամ առաջ պատժել մեղաւորին, կրած վնասն էլ ինչ-որ կերպ փոխհատուցել:

Իշխանի յայտնութեամբ միջավայրն սկսում է «կենդանանալ», իրերի զարգացումը բնական ընթացք է ստանում: Վերադառնում է չորս օրից, եղբօրը փող է տալիս՝ առաստաղը տախտակելու համար եւ պատուիրում քրոջը Ծմակուտ տանել: Նա հակառակորդին բանակ էր քշել՝ նախապէս խլելով վնասը. «վզիդ որբի ու կնոջ հաճ է ընկած» (43): Իշխանը երբեք թոյլ չի տալ, որ վնաս տուողն ինքը որոշի դրա չափը: Երեւցանց Մովսէսը հարկադրուած էր հրաժարուել տարիներով կուտակած հարստութիւնից: Իշխանը նրանից վերցրեց գոմէշները, ոչխարները, խալիները... Եւ այս ամէնը քրոջ համար՝ որպէս օժիտ, տեղափոխեց Ծմակուտ նոր փեսացուի՝ Թեոսանց Ակոփի տուն: Ընդ որում՝ քրոջը տնաւորելու այս գործողութիւնն Իշխանն իրականացնում է առանց նրա համաձայնութիւնն ստանալու: Ամէն ինչ ենթակայ է առաջնորդ-վրիժառուի կամքին:

Եթէ անհնար է ամբողջութեամբ փոխհատուցել քրոջ կորուստը գուտ բարոյական իմաստով, ապա նիւթապէս Ծմակուտը նոյնիսկ չահեց: Մինչ այդ գոմէշի երես չտեսած գիւղը լցուեց Իշխանի տարած գոմէշներով:

Մաթեոսեանն իր հերոսի հետեւողական, վրիժառու, նախադարձակ կեցուածքը մեկնաբանում է նրա ծնունդով, ներքին որակներով («Ճակատից էլ երեսում էր, որ կատաղած շուն է») (41): Այսուհանդերձ գրողը երբեք էլ այն կարծիքին չէ, թէ Իշխանի տեսակը ինքնակայ գոյութիւն է՝ ամբողջութեամբ ձերբազատուած սոցիալական յարաբերութիւններից: Նա չի կարող որպէս բնաւորութիւն, բացարձակապէս անկախ լինել միջավայրից, հասարակութիւնից: Բայց սա անհատի եւ հասարակութեան այլ կարգի փոխներգործութիւն է: Այստեղ ոչ թէ միջավայրը կամ հասարակութիւնն են ձեւաւորում Իշխանին, այլ վերջինս է դրանցից ուժ ստանում. սա հոգեբանական ինքնուրոյնութեան կարեւո-

ըագոյն նախապայմանն է: Հետեւապէս հերոսի անկախութիւնը պայմանաւորուած է ինչպէս բնութիւնից ստացած որակներով, այնպէս էլ այն միջավայրով, որտեղ նա գործում է:

Իշխանը Դեւոյեան տոհմի ներկայացուցիչն է, սակայն այս կամ այն հարցով նրան դիմում են այլ տոհմերի ներկայացուցիչներ եւս. նա պարտաւոր է լինել ուժեղ, հմուտ, սրատես ու անպարտելի: Բայց սա Մաթեւոսեանի հերոսի համար «քիչ» է: Իշխանը ներկայացուցիչն է «հեղինակաւոր» աւագակախմբի, ուստի նրա մօտ են գալիս մօտակայ եւ հեռաւոր գիւղերից, նրան են դիմում ճարը հատած մարդիկ: Կորստատէրը կորստի ետեւից Ղազարս գնալու փոխարէն գալիս էր Իշխանի մօտ, «գողերը քեզ ճանաչելիս կը լինեն, դու պատուով մարդ ես, մի բան արա՝ երեխքիս հացը չկտրուի» (45): Հետեւապէս տուեալ «խմբում» տեղն ու դիրքը պահելու համար հարկ է, որ այս մարդը լինի խելացի, ուժեղ ու սկզբունքային: Հոգեբանական այս հիմնաւորումները, որոնք ձեւաւորում են բնաւորութեան ինքնութիւնը, պայմանաւորուած են մէկ այլ կարեւոր հանգամանքով: Իշխանն ուժեղ է, քանի որ հարկադրուած է դիմակայելու միջավայրին՝ մեծամասնութեանը: Այս ամէնն էլ նրա մէջ ձեւաւորել է անկոտրում առաջնորդին, եւ յանցագործ աշխարհն էլ նրա անհատական որակները նկատի ունենալով, ըստ երեւոյթին որոշակի իրաւունքներ է տուել:

Զարմայրի պատմութիւնից պարզւում է, որ ամբողջ, «մարդկային նախիրն» առանձնակի ատելութիւն ունի միւս «խմբերի» հանդէպ: Այստեղի գողերը Ղազարս էին հասցնում հարեւանների հոտերը, այնտեղիները այստեղ էին բերում ապրանքը եւն.:

Իշխանի հեղինակութիւնը Հայրենական Մեծ Պատերազմի ժամանակ պարզապէս փրկում է գիւղի տնտեսութեան ունեցուածքը: «Գողներ տուեցին, արօտատեղեր տուեցին. պատիւն էլ՝ ամէն օր: Գայլը լիքն էր, խեղդում էր, յետոյ՝ ոչխարի մէջ հիւանդութիւն ընկաւ, յետոյ՝ ծնի ժամանակ մեծ ջարդ եղաւ. այնպէս որ Ղազարս մտած ոչխարի հազիւ կէսը մնաց: Բայց որ ասես մեր ֆերմային մի բան եղած լինի - չէ՛, էդ՝ չէ՛: Ծնին օգնեցին, մեզ հրացան տուեցին, իրենցից մի երկու շուն էլ, յետոյ անասնաբուժն էր օրումէջ գալիս ստուգում... այդպէս: Այ, Իշխանը դրսում ա՛յդ յարգանքն ունէր» (46):

Դժուար է ասել՝ Զարմայրը, որ առաջնորդւում էր ընդունուած կարգով, կը կարողանա՞ր փրկել տնտեսութեան հոտը: Ամենայն հաւանականութեամբ չէր կարողանայ: Ժամանակն ու պայմանները թերադրում էին իրենց բարոյականութիւնը, եւ դա ուժեղի բարոյականութիւնն էր: Իշխանի վարքագիծը, նրա անցած ճանապարհը, վատութեանը վատութեամբ հատուցելու ներքին պատրաստակամութիւնը, կեանքի առաջադրած խոչընդոտները յաղթահարելու ներքին մղումը դառնում է կեանքին տուած պատասխան, հետեւապէս հարեւաններն

ամէն ինչ անելու են, որ Իշխանի բարեկամները նեղացած չհեռանան սարերից:

Գրողն Իշխանի բնաւորութեան, նրա գործելակերպի դրդապատճառները հիմնաւորում է բնութիւնից ստացած որակներով: Դրանք անհրաժեշտ են նաեւ այն բանի համար, որպէսզի առաւել ակնյայտ դառնայ միջավայրում ընդունուած կանոնների ողջ «անհեթեթութիւնը»: Մարդկային «անբնական» հակումները՝ լսել, տանել, ներել, ենթարկուել են: Իշխանի համար պարզապէս վիրաւորական են: Եթէ մի ժամանակ մարդկանց համար միանգամայն ընդունելի կանոն էր վրէժխնդրութիւնը, ապա այն այսօր անընդունելի է: Մինչդեռ Իշխանի համար այն պատուի խնդիր է: Եթէ հասարակութիւնը վրէժի, հատուցման խնդիրը չըջանցելով «թողնում» է ուրիշներին, ապա հոգու խորքում, հուլիսան մէջ կողմ է դրան:

Տարիների հեռուից տեղի ունեցած դէպքերի իմաստաւորումը (Ջարմայրի յիշողութեան մէջ) միայն հիմնական հերոսի նկարագրին չի վերաբերում: Դա պատմողի, նաեւ միջավայրի հոգեբանութեան դրսեւորումն է: Խուլը խօսքում յամենայնդէպս պահում է միջավայրի համար ստեղծուած աստիճանակարգը, այն պայմանականութիւնը, որ ստեղծուել է տեւական ժամանակի մէջ եւ որին դէմ է Իշխանը:

Թէեւ կնեազ Նիկոլ Արդուլթեան-Երկայնաբազուկը բաւականին լաւ մարդ է եղել, բայց ինչ արած, որ ծնուել է «ծեծելու իրաւունքով», ինչն իր հերթին վերածւում է սովորութեան, որ հօր երակից անցնում է որդու երակը՝ անկախ այն բանից որդին կ'ուզէ՞ր մարդ ծեծել, թէ՞ ոչ. մի քիչ էլ հարբեցող էր, մարդիկ յիշում էին նրա խռպոտ կանչը: Նա դաշտում տարիներ առաջ ծեծել էր Ջարմայրին, քանի որ վերջինս խօսքի կէսից չէր հասկացել աղային: Իրականում Նիկոլը պահում էր հասարակութեան մէջ ձեւաւորուած յարաբերութիւնների ձեւը, ոչ՝ բովանդակութիւնը: Ժամանակի մէջ ձեւաւորուած իրաւունքին հակադրւում է գոյատեւման բնական իրաւունքը՝ Իշխանի նպատակամէտ կեցուածքով: Վերջինս իր գործելակերպով, հոգեբանական ներքին ազատութեամբ «հերքում» է կնեազի իշխան լինելու պայմանականութիւնը: Եթէ որեւէ մէկը վնասել է քո հարազատին, ապա հարկ է, որ ստանայ դրա պատասխանը, անկախ այն բանից՝ իշխա՞ն է, թէ՞՞ դաշտում տիրող խօսքը կէսից չհասկացող խուլ: Հատուցման պահն էլ չի գալիս կանխածրագրուած գործելաոճից. Իշխանը պահի մէջ գտնում է հատուցման համապատասխան ձեւ. նա ոչ մի պահի չի ընկրկում, որովհետեւ հոգեբանօրէն պատրաստ է նաեւ իր արարքների հետեւանքները յաղթահարելու:

Կնեազ Նիկոլն իրաւունք ունէ՞ր Իշխանի եղբօրը ծեծով մահամերձ վիճակի հասցնելու, չէ՞ որ Ջարմայրը ո'չ վիրաւորելու, ո'չ մեղքի, ո'չ

խաբէութեան ընդունակ չէ, նրա մեղքը «անխելքութիւնն» է, խօսքն ուշ հասկանալը: Իսկ կնեազ Նիկողի մեղքն այն էր, որ նա էութեամբ ազնուական չէր, այլ սովորական հարբեցող, որի ժառանգած կոչումն աւելի էր ծանրացնում նրա վիճակը: Ու նաեւ հարց է՝ Իշխանը ուշ հասկանալու համար կը ծեծէ՞ր դիմացիներն: Իշխանը, իհարկէ, հասկանում էր «կնեազի» եւ բատրակի տարբերութիւնը, կեանքում նրանց գրաւած տեղը: Իշխանը հասկանում էր ոչ միայն պահի, այլ ընդհանրապէս ստեղծուած կացութեան անարդարութիւնը: Խնդիրն ունի ինչպէս հոգեբանական, այնպէս էլ ընկերային բնոյթ: Դասակարգային իրականութեան մէջ տարբեր են աշխատանքի հանդէպ դրսեւորուող վերաբերմունքը տարբեր դասերի կողմից: Դա արտայայտուում է աշխատանքի արտադրողական տարբերութեան (աշխատել իր համար եւ աշխատել ուրիշի համար) եւ հենց աշխատաւորի հոգեբանական իւրայատկութիւնների մէջ: Իր համար աշխատել եւ աշխատել ուրիշի համար՝ մշտապէս տարբեր քանակ եւ որակ է ունեցել: Այստեղ արտայայտուում է ինչպէս նիւթական շահագրգռուածութեան բացակայութիւնը, այնպէս էլ սոցիալական խուլ բողոքը՝ արժանապատիւ կեանքով ապրելու համար: Տեւական, միօրինակ աշխատանքը Չարմայրի մէջ ձեւաւորել է բանող անասունին: Կեանքում իր գրաւած դիրքով ու աշխատանքով նա չի կարող ունենալ հոգեբանական ազատութեան այն աստիճանը, ինչ ունի Իշխանը: Հասարակութեան մէջ նրա գրաւած դիրքը, նրա ինքնուրոյնութիւնը հնարաւորութիւն են ընձեռում որոշումներ կայացնելու, ինչը որոշակի ներգործութիւն է ունենում ինչպէս տուեալ իրադրութեան, այնպէս էլ իր իսկ գիտակցութեան վրայ, որ պիտի «տարածուի» եւ նրա զաւակների վրայ: Իշխանը նախընտրում է ինքնուրոյն ու ոչ վեհերոտ, կարծր ու նախապարձակ բնաւորութիւն ունեցող երեխաների, իսկ նրանք, ովքեր այդպիսին չեն, ուրեմն եւ Դեռոյեան չեն, իրենք չեն:

Չարմայրին բաժին հասած աշխատանքը, որտեղ դժուար է ինքնուրոյնութեան մասին խօսելը, նրա մեջ ձեւաւորել է կարծրատիպերին ենթակայ, մտքի ճկունութիւնից զուրկ մարդուն, որ միշտ դրսից եկող ուժի, օգնութեան կարիքն ունի:

Մանգաղը ձեռքին կանգնել է Իշխանը եղբօր կողքին ու թւում է՝ արտաքուստ հանգիստ է:

«Վերջացրիք պրծա՞ր, կնեազ Նիկոլ:

Նա կանգնել էր եղբօր գլխավերելը, մանգաղը ձեռքին, եւ արտաքինից դատելով՝ հանգիստ էր, անտարբեր էր:

- Չէ, ես ուրիշ բան չեմ ասում, վերջացրի՞ր ասում եմ: Դեռ կարող ես, շարունակի՛ր,- եւ աչքով ցոյց է տալիս եղբօրը, - ասում եմ դեռ չի սատկել, շարունակի՛ր:

Եւ ոտքով շուռ է տալիս փոքրի ընկած Չարմոյին:

«Շան երես ունի, չի սատկել» (48):

Իշխանը դիտմամբ է ծայրայեղացնում եղբորն ուղղուած որակումները, որպէսզի ցոյց տայ կենսագի՝ հասարակական աստիճանասանդուղքի վերին մասում գտնուող Նիկոլի եւ դրա ստորին մասում եղողի միջեւ եղած «տարբերութիւնը»: Այսինքն այն, ինչ ձեւաւորել է ընթացիկ բարոյականութիւնը: Իսկ բնութիւնն այս ամէնի հետ որեւէ կապ չունի, մարդու գոյատեւման ընթացքը ուժեղի բարոյականութեան ընթացք է: Կենսագ Նիկոլը պարտաւոր էր ծեծի հետեւանքները հաշուի առնել, իսկ եթէ դա չի արել, ապա մեղաւորն ինքն է եւ ոչ վրէժի ծարաւով լեցուն Իշխանը: Վերջինս հարկադրում է ընդունել կամաւոր ինքնասպանութիւնը:

«- Թո՛ւի՛ր:

Կնէագը չի հասկացել:

«Աղաս Է՞ջ է, թէ խու: Թո՛ւի՛ր» (49):

Կնէագը չի հասկացել նրա խօսքը, ինչպէս որ քիչ առաջ Ջարմօն չէր հասկացել Նիկոլի խօսքը, միայն այն տարբերութեամբ, որ բատրակը մի քիչ ծանր էր լսում ու նաեւ ուշ էր հասկանում: Բայց սրանք բոլորն էլ ի վնաս կնէագի են, եթէ նա չի հասկանում դիմացինի բնական թերութիւնները, ապա Իշխանի վիրաւորական բնորոշումները կնէագի կապակցութեամբ տեղին են, եւ «համահարթում» են վերելի ու ներքելի տարբերութիւնը: Իհարկէ մարդիկ աւելի շատ զարմացած էին ոչ թէ այն բանի վրայ, որ եզան ուժ ունեցողին ժայռից գլորել էր ներքեւ, այլ որ սպանուողը «կնէագ» էր եւ կեանքով էլ վճարել էր բատրակին ծեծելու համար:

«Ձղայիմ նուպան, բերանի փրփուրը, լայնացած բիբերի թրթռոցը չէր անցել, երբ Իշխանը յոգնած բարձրացաւ Ջարմայրի մօտ, եւ յետոյ մինչեւ երեկոյ, մինչեւ տնից փախչելը:

- Մանգաղը ձեռքիդ՝ քեզ ծեծե՞ն: Մանգաղն ինչի՛ համար է, ոչ-խա՛ր:

- Եւ իրօք էլ անհնար է մանգաղով մարդ սպանելը, - ժպտում է Ջարմայրը: - Դժուար չէ՛, կը սպանի, բայց մարդու խելքը չի հասնում: Հրացան լինի՝ գլուխդ դեռ չմտածած, ձեռքդ կրակում է, դանակ լինի՝ քեզանից անկախ բացում ես, բայց մանգաղով՝ դժուար է, մարդու գլուխ չի մտնում» (49):

Այստեղ է, որ իրենց մտածողութեամբ, հոգեբանութեամբ տարբերում են եղբայրները: Հաստատակամութիւնը յամառութիւն չէ, համոզմունքներում հաստատակամութիւնը ոչ թէ մտքի տրամաբանութեանը ենթակայ հետեւողականութիւն է, այլ մտածողութեան հետեւողականութիւն: Այս պարագայում անհատը նպատակի իրականացման ճանապարհին յայտնուած խոչընդոտները յաղթահարում է մտքի ճկունութեամբ, նա ստեղծագործօրէն է մօտենում երեւոյթներին կամ տուեալ իրադրութեանը: Իշխանն առանձնանում է հենց այս որա-

կով՝ մտածողութեան հետեւողականութեամբ, նպատակին ոչ-ընթացիկ, «անհաւանական» միջոցներով հասնելու հմտութեամբ: Պաշտպանութեան սովորական միջոցները հասու են Զարմայրի մտքին, բայց նա անյուսալիօրէն ետ է մնում Իշխանի՝ աւանդական կարծրատիպերից հեռու մտածողութիւնից: Եթէ հարկը պահանջի, Իշխանը մանգաղը գէնք է դարձնելու, նրա յանկարծահաս մտքի սրութիւնն անսպասելի է անգամ ուժեղ հակառակորդի համար: Մտքի ճկունութիւնը, անելանելի իրադրութիւնից ելք գտնելու պատրաստակամութիւնը նրան առաւելութիւն են տալիս անկամ ու քնատ միջավայրի հանդէպ: Միտքը մշտապէս արթուն վիճակում է. կնեագի սպանութիւնից յետոյ իր ժամանակաւոր փախուստով ամէն ինչ վերջացած չի համարում, գիտի, որ իր պատճառով անհանգստացնելու են եղբօրն ու կնոջը: «Դաշնակ լիագորն իմացաւ Տրապիզոն է՝ իմ ու կնոջ օձիքը թողեց» (49): Իրականում խաբել էր. Տրապիզոն մեկնող մէկին խնդրել էր այնտեղից նամակ գրել: Դրանից յետոյ էլ չի հանդարտւում, նրան զայրացնում է ցեղի՝ բանող անասունի յամառութեամբ ապրելու անկամ ձգտումը: Որդու՝ Ոսկանի ծնունդը ոչ այնքան ուրախացնում, որքան զայրացնում է նրան. «Դեռոյեան նախիրը մի գլխով էլ է աւելանում», բոլորին ձեռ առաւ, կատաղեց, կնոջը ծեծեց ու գնաց» (50):

Իշխանը թոյլ չի տայ իրեն հակառակուել, եթէ մանաւանդ խօսքը կնոջն է վերաբերւում: Նրան արարող, ստեղծող, տունը չէնացնող, ճարպիկ ու սուր միտք ունեցող երեխաներ բերող կին է պէտք: Հետեւապէս չի կարողանում տանել կնոջ «կապրիզները», հօր՝ տաժանակրի տուն գնացած կնոջը ծեծով ետ է բերում, իսկ առժամանակ անց «կնոջն այնպէս էր խփել, որ արնով էր ընկել»: Խօսքուկուկի ընթացքում կինը ձեռքը թուանքին էր գցել ու դրա համար էլ կեանքով էր վճարել: Որպէսզի որբերը՝ Արաքսիան ու Ոսկանը, անտէր չմնային, ապսպրանք է ուղարկում, թէ «Զարմայր, այսպէս, այսպէս, լսել եմ, որ Քարինջ մարդամեռ մի կին կայ, տղայ երեխան գրկին, գնա բեր՝ թող երեխերին նայի՜...» (51):

Իշխանը գործի մարդ է, մտածում է սրընթաց թափի, ընթացքի մէջ, ոչ յոգնել կայ, ոչ ետ նայել: Նպատակն էլ մէկն է՝ այնպիսի սերունդ ու ապահով կեանք ստեղծել, որ ապագայի համար ինքը, նաեւ՝ յետնորդները վախ չունենան:

Դրա համար էլ մշտապէս մտքի ճիգի գործադրում, անընդհատ աշխատանք կար նրա համար թէ՛ անկայուն, թէ՛ խաղաղ ժամանակներում: Եզներով իջաւ ձորը, քար էր կրում, ապակի էր գցում, մօտիկութիւն էր անում գաւգործկոմի նախագահի հետ, փոխարինում էր աշխղեկներին, խորհուրդներ էր տալիս ղաջաղին հետապնդող միլիտերին, տեղեկացնում էր ղաջաղին հետապնդման մասին, ամէն ինչ անում էր,

բայց միշտ հիանում էր տիկին Սոֆիով, որ մշտապես այս կամ այն պաշտոնեայի ձեռքում էր մնում:

Ձորում տուն սարքեց, տուեց վարձով, ժամանակին որսաց շշուկները. այս պետութիւնը չէր խրախուսում մասնաւորին, ուստի մնաց «մատնաքաշ» բաճկոնի մէջ, տրեխները հագին, եզներին հաւասար ձգելով:

Կնոջը չէր սիրում, առհասարակ կին չէր սիրում: Ամէն անգամ խօսքուկուիւ էր կամ ծեծ: Բայց տեսնելով, որ Քարինջ կամաց-կամաց յարութիւն են ստանում նրա հէրանք ու դրա մէջ իր հարստութեան մի մասը կար, ներքուստ յարգում էր կնոջը: Վերջինս ջոկողութիւն էր անում խորթ ու հալալ երեխաների միջեւ, Իշխանի գայրոյթն այս առումով ոչինչ չէր փոխում, բայց տանում էր կնոջ գոյութիւնը կողքին, քանի որ նա հաւաքում, կուտակում էր այն, ինչ կարողանում էր: Մտքում յարգում էր կնոջը՝ ինչպէս գողն է գողին յարգում: Իրար կրծեղով ու իրար յարգելով կողք կողքի ապրեցին էլի երեսուն տարի՝ մինչեւ Իշխանի մահը:

Վիպակի յետագայ ընթացքն Իշխանի սերունդների մասին պատմութիւնն է: Բայց շատ բան առնչւում է այս հերոսին կամ նրա բացակայ ներկայութեանը: Իշխանն է այն չափանիշը, որի հետ գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար չափւում են նրա յետնորդները: Դրանց միջեւ եղած մարդկային որակների տարբերութիւնն ակնյայտ է: Եթէ Իշխանը հանդէս էր գալիս բնաւորութեան անխախտ որակներով, որ կայունութեան վկայութիւն էր, ապա սերունդներն աչքի են ընկնում բնաւորութեան անկայունութեամբ: Վիպակի ներքին տրամաբանութիւնը մարդկային կարծր տեսակի եւ փոփոխամիտ մարդկանց ներքին բախումի պատմութիւնն է: Թէեւ վիպակում իրադարձութիւնները խիստ որոշակի ժամանակ են ներկայացնում, այսուհանդերձ գրողի մտահոգութեան առարկան մարդիկ են՝ իրենց հոգեբանութեամբ, բարոյական նկարագրով: Կարելի է ասել, որ մարդիկ են բովանդակաւորում ժամանակը: Դրանց մի մասը իւրացրել է գոյութեան կռուի օրէնքները եւ ըստ այդմ էլ հիմքեր է ստեղծում իր տեսակի պահպանման համար (Իշխան, Քարնջեցի), մի մասը յարմարւում է ստեղծուած կացութեանը (Ջարմայր), իսկ միւսներն էլ աշխատում են իրենց պատկերին բերել աշխարհը (Արտաշ): Այս տեղաշարժերը, որ կատարուել են ոչ յօգուտ մարդու, նրա տեսակի պահպանման, լաւ հեռանկարներ չեն խոստանում:

Մարդը դարձել է թոյլ ու անկամ, աղէտալիօրէն քշանում է ուժեղ մարդկանց թիւը: Իշխանն ամէնից ակելի գայրանում է Դեւոյեան այն մարդկանց վրայ, ովքեր թուլակամ են ու ենթարկուող, ովքեր խմելը դարձրել են նպատակ. «Սխալը հրեն, է, հրեն, քո քեռի Ոսկանն է, որ քողնում է արաղն իրեն խեղճացնի: Գիտե՞ս ինչ է արել. երկու լիտր

արաղի վրայ գրագ է բռնել, թէ ձորից, քաղաքից, մինչեւ Քարի գլուխ, գիւղ, երկու փութ աղը կը տանի: Դէ տարել է: Բայց ի՞նչ. էշութիւն» (63-4):

Իշխանը չի կարող տանել եւ խառը տարիների ընկերոջը՝ Սարգսին, կին արարածի հանդէպ դրսեւորած թուլութեան համար: Նա ժամանակին բաւականին միջոցներ էր հաւաքել, իսկ հիմա դռներին պտտուում է քսան թուերի ոչխարենին հագին: Նրա հարստութիւնը, ամուսնու մահից յետոյ, քամեց Իշխանի քոյրը՝ Սարգարիտը, որ կանգնած է երկյարկանի տան պատշգամբում՝ գիւղի ամենալաւ այգին ոտքերի տակ: «Սաքօ, ես էն ժամանակ էլ ասում էի, որ քո տունը կինը կը քանդի: Դու կնկայ մեռած էիր» (60): Այդպէս էլ կար:

Սարգսի յետին թուով արդարացումները հաւատ չեն ներշնչում. նա ոչինչ չունի, հետեւապէս մնալու է կէս ճանապարհին: Իսկ սրան հակառակ Իշխանը գովում, ապա եւ օգնում է քրոջն այն փողերով, որոնց տեղն ինքն էլ չէր ուզում իմանալ: Քոյրը լաւ տուն ու տեղ ունէր, ուրեմն ճիշտը նա էր: Քեռին պատրաստ է քրոջ որդուն օգնել, թող չխեղճանայ, թող ուժեղ լինի: Ինքը մի գիւղի չափ աշխատել է, չարչարուել, թող արժանաւոր յետնորդները՝ տուեալ դէպքում քրոջ տղան, նեղութիւն չքաշի, չխեղճանայ:

«Կեանքը, միայն կեանքը պէտք է հանդէս գայ որպէս բարոյականութեան չափանիշ»՝ հաւաստում էր Նիցչէն⁶: Բարին եւ չարը միմեանցից հարկ է տարբերել նրանով, թէ ինչպէս են դրանք ծառայում կեանքին: Եթէ դրանք խոչընդոտում են կեանքի ընթացքին, ապա պէտք է հրաժարուել դրանցից: Դարերով ձեւաւորուած բարոյական պատկերացումներն ու չափանիշները նոր իրադրութեան մէջ կորցնում են իրենց արժէքը: Ու եթէ այս ամէնն ըմբռնելի է, ապա անհրաժեշտ է նոր դիրքորոշում, նորովի պէտք է նայել բարոյական արժէքներին, որոնցով ապրում է մարդը: «Սիրիւր մերձաւորիդ» պատգամը փիլիսոփայի համոզմամբ ծնունդ է վախի: Սիրում են, քանի որ վախենում են:

Իշխանի բնաւորութեան կայացման ընթացքի մէջ կարեւոր տեղ ունի «Սիրիւր մերձաւորիդ» պատգամի նիցչէական իմաստաւորումը: Իշխանի հանդէպ դրսեւորուող յարգանքն ու սէրը պայմանաւորուած են նրա հանդէպ ունեցած վախով: Իշխանը չի սիրում, քանի որ վախենալու պատճառ չունի: Նրա սէրը դրսեւորւում է միայն մէկ անգամ՝ կապուած որդու հետ, այն հիմնուած է այն զգացողութեան, հաւատի վրայ, որ այս որդին միանգամայն տարբեր է լինելու մնացածներից:

Իշխանը չի սիրում մերձաւորներին, թէեւ քրիստոնեայ է, չի սիրում խեղճերին, որոնք չգիտեն՝ ինչ անել. «Իշխանը խեղճերին չէր սիրում, մանաւանդ եթէ նա Դեւոյեան էր լինում» (57):

Վարդանին 1941ի աշնանը բանակ էին տանում. «Իսկ նա խեղճ, սիրտը փափուկ երեխայ էր» (57): Թէեւ նշանուած էր, երեք տարի էլ

վարսաւիրանոցում էր աշխատում, բայց էլի երեխայ էր մնացել: Կայարանում Ոսկանից պոկ չէր գալիս, վախը նրա մէջ այնքան էր, որ դա թաքցնելու ոչ հնարը, ոչ էլ ցանկութիւնը ունէր. «Իշխանիմ ասա՝ ինձ ազատի» (57): Նա վախենում էր հօրն այդ մասին ասել: Իշխանը փողով մարդ էր ազատում բանակից: Իսկ այստեղ, որդուն պատերազմ ճանապարհելիս, ինքը ներկայ չէր: Քարնջեցու ասելով այստեղ-այնտեղ խոտ էր հաւաքում. «Անձրեւ է գալու, այտա, կը թրջունեն» (57):

Կեանքն իր հունով էր գնում. նա «դատարկ» բաների վրայ ժամանակ չունէր ծախսելու, ապրել էր պէտք: Նա այդ որդու հետ որեւէ յոյս չէր կապում, սկզբից եւեթ խաչ էր քաշել նրա վրայ: Ումն ուզում է՝ թող լինի, միայն թէ դա չլինի Իշխանին: Վարդանի անկամ ու վախուժութեամբ բնակւորութիւնը երկար ճանապարհ կտրելու զօրութիւնը չունէր, նա հենց կայարանում էլ գնացքի տակ է ընկնում:

Գուցէ Հայկազն ինչ-որ կերպ հօրը քաշէր, բայց սա էլ չունէր հօր՝ ինքն իրեն տիրապետելու, իրեն զսպելու երկաթէ կամքը: Ժամապահ Հայկազը սպանում է գնդի հրամանատարին, քանի որ վերջինս չէր պատասխանել «ո՞վ է» հարցումին: Մինչ կը հաւաքուէին, Հայկազն սպանում է ինքն իրեն:

Ոսկանին ու Արտաշին էր վիճակուած նոր ժամանակներում պահել Դեւոյեան տոհմի լինելութեան իրաւունքը:

Իշխանացուներն առաւել անկայուն, հետեւապէս եւ անկանխատեսելի մարդիկ էին, որ նորանոր հոգեբանական վերափոխումներ էին ապրելու յետագայում:

Յատկանշական է Ոսկանի բնութագրականը. «Որդիներից Ոսկանը դարձաւ անսահման բարի՝ երբ թէկուզ յիսուն գրամ խմել է, անտանցի՝ երբ չի խմել, անխնայ աշխատող, անխնայ ծախսող, երբեմն՝ բռնի, նաեւ՝ դատող, այնպէս խոր դատող՝ որ կը շշմես, այնպէս ճիշտ ու տխուր դատող՝ որ կատաղութիւնից լացդ կը գայ, նաեւ՝ ջրիկ, ծանծաղ, զահլատա՛ր» (55):

Ոսկանը որքան էլ մարդասէր ու արդարամիտ, թոյլ բնակւորութիւն ունի, քանի որ ենթակայ է խմիչքին: Բայց նրա ողբերգութիւնը այն է որ յաճախ է «դառնում» խելօք, քան միւսները: Նրան անհանգստացնում է ամէն բան, քանի որ հոգին բաւականաչափ խոցելի է կեանքի եւ լաւ, եւ վատ երեւոյթների հանդէպ, լաւ բան է տեսնում՝ խմում է, վատն է տեսնում՝ խմում է: Եթէ օրն անցնում է առանց լաւ ու վատ բանի, ուրեմն կարելի է խմել՝ օրուայ դատարկութիւնը մոռանալու համար: Ոչ ոք նրան չի հասկանում, ընտանիքն էլ չի հասկանում. «Մի՛ ծածկիր, եղ վերմակն ափսոս է դրան, թող շան պէս սատկի...,- մօրն ասում է Դեւոյն՝ որդին» (56):

Ոսկանը նաեւ համարձակ էր: Ուկրաինական փոքրիկ քաղաքում Հայկազին թաղելուց յետոյ Իշխանին անցողակի սպառնում է. «Ես քեզ

Նամայի կամուրջից կը կախեմ» (56): Նրա մէջ խօսուած էր հօր նկատմամբ ունեցած արհամարհանքն ու ներքին զայրոյթը. նա կարող էր եղբօրն ազատել բանակից, բայց այդ չէր արել, ու հիմա Ոսկանի յիշողութեան մէջ եղբօր գերեզմանն էր ու լեհական պոլոնէզը, որի հնչիւնների տակ թաղել էր եղբօրը:

Ոսկանը նման ձեւով, միայն մէկ անգամ է սպառնացել Արտաշին՝ կցելով «լակոտ» բառը: Արտաշը նրան դուր չէր գալիս մանր ու մեծ գողութիւնների համար. նա պատրաստ էր զրկել վերջին խեղճին անգամ:

Կամսարին բանակից քարնջեցին ազատեց: Նա Իշխանի արեան կրողը չէր ոչ միայն այն պատճառով, որ խորթ էր: Արդէն նշանուած՝ իրիկունները մէնակ դուրս չէր գնում: Միայն փայտ էր սղոցում, ուրիշ բաներից վախենում էր այնպէս՝ ինչպէս տասնհինգ տարեկանում սագերից, էշ բառնալուց, Իշխանի ստուերից, եօթ տարեկան Արտաշի բռնած լորտուից, քերծած մատից, կանանց հետ կռուելիս, թէ առհասարակ կռուից՝ «շան կռիւ լինէր դա, ձիու, ցուլի, թէ խոզի» (58): Միայն աքլորի կռիւ էր նայում, դրա մէջ վտանգ չկար: Ժամերով սիրում էր սղոցարանում քաշած տախտակները նայել, ամէն չափսի տախտակ քաշում էր, միայն թէ «չափրաստը պիտի ուրիշն անէր» (58): Մինչ կտրուած մատով Կամսարի երեսին ջուր չաղ կը տային, «մեռաւ տնաքանդը»:

Իշխանը մերժում էր կեցութեան այս ձեւը, բնաւորութեան այս տեսակը, ուստի որակումները խիստ էին. «Հա՛յ քո ստեղծողի հէրն եմ անիծել» (59): Իշխանը համոզուած է, որ այն որակները, որ ունի մարդը, պայմանաւորուած են ծնունդով, արեամբ: Նա ի՛ր արեան, ի՛ր տեսակի կողմնակիցն է: Ուրախ է, որ նեարդային դողն իրենից անցել է քրոջն ու աղջկան, որ օրնիրուն աշխատում են շատացնել իրենց ունեցածը, հետեւապէս եւ ապահով պայմաններ են ստեղծում իրենց սերունդների համար: Ուստի եւ պատահական չէ քրոջն արուած դիտողութիւնը. «Մարգարիտ, կեանքում կարող է ես շատ սխալ եմ արել, բայց ամենամեծ սխալս քեզ Ակոփին տալն էր: Չպիտի տուած լինէի: Տալուց յետոյ էլ գոնէ նրանից չպիտի ժառանգ ունենայիր. արիւնը դուրս է գցում, չի կորչում...» (61): Իշխանը նկատի ունէր քրոջ՝ տասնհինգ տարեկան որդուն, որ անտառում շուռ էր տուել էջի բեռը եւ լաց էր լինում. «Լա՛ց եղիր, լա՛ւ լաց եղիր, որ բեռը սարքուի... Հայ խոր գնա Ակոփը, խո՛ր...» (61):

Նա համոզուած է, որ մարդու մէջ ժառանգական արիւնը որոշում է ամէն ինչ: Մահացու դէպքից քիչ անց՝ նկատելով Զարմայրի շփոթուած հայեացքն ու կապը քանդելու անզօր փոճերը, դառը ծիծաղում է. «... Վայ խոր գնա Բեգօն, խո՛ր...», իսկ մեռնելուց քիչ առաջ, նայելով եղբօրը, մէկ անգամ եւս հիմնաւորում է սեփական ճշմարտութիւնը.

«Է՛, Չարմայր, Չարմայր, խեղճ ես, դու իմ ապրուստից մազ պոկողը չես. քարնջեցին քեզ կծած կորեկ ցոյց տուողը չի» (69):

Կորուստը Չարմայրի մէջ մեծացրեց Իշխան-լաւին, նրան, ով եղբօր կողքին էր ու առանց վարանելու ձորը գլորեց կնեազ Նիկոլին, այն Իշխանին, որ աշխատում էր օրնիբուն, ու նրա եռանդը որեւէ կերպ չէր պակասում: Իսկ երբ քսան տարի յետոյ Չարմայրը ծանր էր լսում, նրա համար թոշակ դասաւորեց: Իշխանից Ոսկանին երկու լուսանկար մնաց, ջահել տարիների եղբայրը, որ քարից մարդ էր չպրտում եւ պապ Իշխանը, որ կը կանգնի քարի տակ ու կը համոզի ներքեւ թռչել, քանի որ գետինը փափուկ է: Այս ամէնի հետ՝ նաեւ անունը: «Դեւոյեան Իշխանի տղան եմ», ասում էր, մինչդեռ իր անունով հիմա որդին պիտի պարծենալիս լինէր՝ Դեւո Ոսկանի Դեւոյեանը:

Բոլոր բարեկամները պարծենում էին Իշխանով, միայն Արտաշն էր ձեռ առնում հօրը. «Կպել էր իշի պոչից տնաշէնը» (72): Արտաշը նոր ժամանակների տիպն է, բայց միանգամայն այլ որակի: Փոխուել են մարդկային յարաբերութիւնները, փոխուել են եւ մարդիկ, նրանք դարձել են խորամանկ ու հաշուենկատ: Իշխանն անգամ վախենում էր Արտաշից, նրա մեծ նենգութիւնից: Ամէն անգամ նրա մասին մտածելիս միշտ Արտաշի կողքին տեսնում էր Չարմայրին, բայց նրանցից ոչ մէկը Իշխանի սրտովը չէր. «Մարդ չպէտք է լինի այնքան քաղցր՝ որ կուլ տան, էնքան դառը՝ որ թքեն» (72): Բայց Արտաշն այնքան էր վատ, որ Իշխանն անդրադառնում էր իր իսկ հարցին ու պատասխանը պարզ էր. «Չէ, այտա, ափսոս չէ՞ Չարմայրը, դնում եմ շան կողքին» (72):

Արտաշն օրերով տուն չէր գալիս: Գնացքներում՝ Լենինականից Թիֆլիս, Թիֆլիսից Լենինական, գողանում էր, թափում էր, մուլ վազոններում դանակով պատռում էր՝ մի բան թուցնելու յոյսով: Հայրը նրան զինկոմի ձեռքը տուեց, բայց նա յայտնուեց քսան-քսանհինգ օր յետոյ՝ լէյտենանտի հագուստով, զինուորական պահեստ էր կտրել, փաստաթղթեր կեղծել, ընկերացել էր զինկոմի լաւոտին, նշանակուել էր ռազմագիտութեան դասատու: Իշխանը քաղաքի տները նրան տուեց, խնդրեց գիւղ չբարձրանալ: Ինչ յանցագործութիւն որ կատարւում էր, Արտաշի մատը խառն էր: Իշխանն այդ անառակի, անբանի, մարդասպանի անունը լսել չէր ուզում, բայց նա կար: Կին փոխելն ու խմելն այնքան վտանգաւոր չէին, ինչքան՝ մեծանալը, գնալով խելքովանում էր: Ինքն իրեն դարձնում էր հազարի մէջ կորած աննշան մարդ, որ դառնայ նաւթաբազայի հաշուետար, յետոյ էլ ոսկեղէնի խանութում վաճառող:

Մի օր էլ ոսկու խանութը սրբուած գտան: Արտաշն անյայտացել էր: Իշխանը հանգստացաւ. կամ կը բռնեն, կամ չի երեւայ: Բայց փոխուել էին ժամանակները, խանութի ոսկին ոչ մէկինն էլ չէր, պետութեանն էր: Հարցը փակեցին. խանութը թալանուել էր ոչ վարիչի, ոչ էլ չփախած աշխատողների կողմից: Մարդիկ էլ սկսեցին առեւտուր անել արդէն նոր

ստացուած ապրանքներով: Իսկ երբ տարիներ անցան, Արտաշն էլ վերադաստիարակուածի լաւ օրինակ էր, միջավայրը պատրաստ էր գրկաբաց ընդունել «անառակ որդուն»: Հայրը զարմացած էր հասարակութեան կարճամտութեան, աւելորդ «մարդասիրութեան» չափի վրայ: Արտաշն անգամ իր յանցանքի մէջ, ինքն իր համար չէր կարող ճշմարիտ լինել, նա իր «սկզբունքը» պահողը չէր: Եթէ Իշխանի սերունդը տէր էր իր գողի, աւագակի նկարագրին, ապա Արտաշը չունէր այդ ինքնասիրութիւնը:

Սարատակցի Դուրմիշը մտել էր երեսուներեքին գրասենեակ, կոտորել կուսբջիջը, փախել էր սարերը, գղջացել ու լաց էր լինում: Բայց տես, որ ժամանակին Իշխանի «խելքը չհասաւ» խորհուրդ տալ նրան յանձնուել եւ ներողութիւն խնդրել, «ոջիւն սպանեց խեղճին» (77): Այդպէս էր, դաշաղը, որոշակի սկզբունքից ելնելով, մարդկանց գրկել է կեանքից եւ յետոյ էլ այդ ամէնի դիմաց վճարել է կեանքով:

Հիմա այլ ժամանակներ են: Արտաշը շրջանի երեւակայութեան ծիրում տասնհինգ հազար մարդուց ջոկուում, առանձնանում, դառնում է մի մարդ, որ Եւրոպայում շրջագայել է Մանթաուեանի հետ: Այդ երեւակայութիւնը չի տարանջատելու երկուսին, թէ մէկը շրջում է գողութեամբ, միւսը՝ ոչ: Կարեւորն այն էր, որ երկուսն էլ «աշխարհ» էին տեսել: Ստացուում է, որ գաւառական մտածողութիւնն էլ փորձում է կարգաւորել հասարակական կեանքը, որտեղ հարցերը տնավարի են լուծուում: Մինչդեռ մեղաւորը պիտի արժանի պատիժը կրի: Եթէ մեղաւորի հանդէպ բարեացակամ է վերաբերմունքը, եթէ վատը չի պատժուում, ապա դրա օրինակը կարող է վարակիչ լինել: Իշխանը չի ընդունում Զարմայրի ինքնավստահ հիմնաւորումը՝ «հիմքը պինդ է»: «Սե՛ծ երկիր է, սոցիալիզմ է» (79): Ի՛նչ պիտի անի մի Արտաշը, եթէ այստեղ կան բացթողումներ, ապա մի տեղ, երկրի մի անկիւնում հօրանում է այդ սոցիալիզմը: Իսկ Իշխանի համար պարզ է, որ վերահսկողութեան այն ձեւերը, որ հասարակութեան զարգացումն ապահովող միջոցներ են, դարձել են այդ զարգացման կարեւոր խոչընդոտ: «Ասում եմ հրահանգիչն ինչ է, որ նրա ոտքի տակ էլ ոչխար եմ մորթում» (79): Զեւաւորուում է բիւրոկրատական դասը, որ իրեն իրաւունք է վերապահում օգտուել հասարակութեան ունեցուածքից, իսկ այդ ունեցուածքն արտադրողն էլ անմասն չէ համընդհանուր թալանից: «Շարքայիմը օղակավարին, օղակավարը բրիգադիրին, բրիգադիրը՝ նախագահին, նախագահը՝ հողբաժնին, գնդ՝ւմ է...» (79):

Պարզուում է, որ մարքսիստներն այնուամենայնիւ ամբողջ խորութեամբ չէին արժեւորել հին աշխարհի աւանդոյթները, դժուար է մարդասիրութեամբ առաջնորդուել, իսկ առանձին դէպքերում էլ շատ բան մարդկանց խղճին թողնել:

Պետութեան կայացման առաջին հանգրուանում մարդիկ ջարդեցին կապիտալիզմը, քչեցին հարուստներին, ոչնչացրին ղազաղներին եւ մասնաւոր սեփականատիրական երկիրը փոխարինեցին ինչո՞վ...

Յաճախ է խօսուում թէ աղճատուեց սոցիալիզմը: Մինչդեռ կէս դար առաջ Մաթեոսեանը ճշգրիտ բնորոշում էր իրավիճակը: «Լաւ կեանք էր սկսում՝ մի տեղ չդիմացաւ, կոտորուեց» (78)՝ ասում է Իշխանը: Խօսքը երբեք էլ եղած երեւոյթի աղճատման ընթացքի մասին չէ: Այն իրականում չի էլ եղել, դա միայն սկիզբն էր այն իդէալների, որոնց ձգտում էին մարդիկ: Ձեւաւորուեց «գործնոցային սոցիալիզմը», որ շահագործման նորանոր ձեւեր էր ենթադրում: Պետութիւնն էլ դառնում է «ամենամեծ կապիտալիստը»: Պետութիւնն է սեփականատէրը. Արտաշի թալանած ոսկու խանութը որոշակի մէկինը չէր, որ «աղաղակէր, բողոքէր, հատուցում պահանջէր, բռնել տար գողին» (75): Դա նոյնն էր, ինչպէս որ ակտաւորում են ալիւրի պահեստներին հեղեղի պատճառած վնասը: «Ոչ որ չի ոռնում ցեխ դարձած ալիւրի վրայ. ոչ որ իրենը չի համարում ալիւրը» (75):

Նախապէս պետութիւնը հասարակութիւնից եւ նրա անունով վերցնում է աշխատանքի միջոցները, բայց գաղափարախօսութեան տեսաբաններն անհրաժեշտ չեն համարում յստակօրէն մշակել այն ձեւերն ու միջոցները, որոնց օգնութեամբ արտադրութեան միջոցները պիտի վերադարձուէին հասարակութեանը: Երկրի նոր տէրերը հապճեպօրէն իրագործում են խնդրի առաջին մասը՝ առկախ թողնելով երկրորդ եւ կարեւոր մասը:

Ձեւաւորում է կուսակցական-բիւրոկրատական դասը, որ ձեռքում կենտրոնացնում է պետական-վարչարարական, կառավարման համակարգը եւ օգտուելով դեռեւս չամրապնդուած, չզարգացած երկրի տնտեսութեան բացթողումներից, արտադրութեան մեծածաւալ լաբիրինթոսում սկսում է սեփական շահը փնտռել: Պետական մակարդակով այդ խաւը կատարում էր երկրի «սեփականատիրոջ դեր», իսկ իրականում վատ վերահսկող էր՝ իր շատ որոշակի նկրտումներով. «Պիտի բոլորի՞ն դատեն, որ տեսնես: Իսկ Մանթառլեա՞նդ ինչ է, որ տեղ գնում է՝ ոչխար են մորթում: Ինչի՞ են մորթում: Որովհետեւ իրենց համար մորթել են, քուիթ են անում: Իսկ ինչ է հրահանգիչը: Ասում են հրահանգիչն ինչ է, որ նրա ոտքի տակ էլ ոչխար են մորթում» (79):

Գրողն իր կերտած բնաւորութիւնների մէջ սոցիալական հարցադրումները գերակայ խնդիր չի համարում: Նրա հերոսը՝ Իշխանը, երբեք էլ համոզուած չէ, որ ժողովրդի գոյատեւումը պայմանաւորուած է նոր տնտեսավարման համակարգով: Նրա համար կարեւոր չեն գաղափարական վերացարկուած համոզմունքները: Նա, որքանով որ սեփական կենսափորձն է հնարաւորութիւն տուել, հասկացել է շատ կարեւոր բան: Անհնար է պետութիւն կայացնել, բարոյական միջոցներ գործի

դնելով, եթէ այդ պետութեան դէմ պայքարում են անբարոյական միջոցներով: Ընդհանրապէս Իշխանը չի գործածում «բարոյականութիւն» բառը: Նա դրա մասին խօսելու, առաւել եւս մտորելու ոչ ժամանակ, ոչ էլ ցանկութիւն ունի: Նա համոզուած է, որ մարդիկ բնոյթով չար են: Անկասկած նա լսել է, որ լաւն ու բարին պաշտպանելը մարդուն տարբերում է կենդանուց, նրան բնութիւնից «վեր» է տանում: Չէ՞ որ նա տիրացու Բեգոյի որդին է: Բայց ինչպէս Նիցչէն է համոզուած՝ գուցէ երբեք էլ անհրաժեշտ չէ՞ բնութեան վրայ իշխել, գուցէ աւելի կարեւոր է գնալ նրա ետեւից... Ո՞ւր է պէտք այն բարութիւնը, որի ետեւում թուլութիւնն է պահում, իսկ հեզութեան թիկունքում՝ վախկոտութիւնը:

Իշխանը յիշում է 1919 թիւը, երբ որոշում էր երկրի լինել չլինելու հարցը: Նրա բերած օրինակը մէկ անգամ եւս վկայում է, որ Իշխանի գիտակցութեան մէջ կապակցում է երեւոյթների ընդհանուր ընթացքը, նա չի առնչում սոցիալիզմի գաղափարական վարդապետութիւններին, որտեղ միայն մի սկիզբ կայ՝ յեղափոխութիւն: Նրա համար կարեւոր չէ՝ ինչ հասարակարգ է: Կարեւոր է, որ այն աշխատելու, լաւ ապրելու հնարաւորութիւն տայ մարդուն, կարեւորը ապրելու համար լաւ պայմաններ ստեղծելն է:

Ջարին չարութեամբ պատասխանելու անհրաժեշտութիւնը նա զգացել է տասնամեակներ առաջ: Ղարսը պաշտպանելու մտադրութեամբ ընկերոջ հետ հասնում է Ալեքսոյ:

«Թուրքը քաղաք է մտնելու, իսկ ժողովուրդը վրայ է ընկել զինուորական պահեստին: Մրջնանոցին նայե՞լ ես. մրջնանոց է, խառնուած: Կտցում են, կարողանում են՝ շալակում են, չեն կարողանում՝ ուրիշ են կտցում, դա էլ ծանր եղաւ՝ քարշ են տալիս» (80): Ամէն ինչ տակնուվրայ է եղած: Մարդիկ պարզապէս գազաններ են՝ տրորում են, ջարդում են, փախցնում են, ամէն մէկը իր ունեցածն ու իր գլուխն ազատելու մասին է մտածում: Ծայրայեղ իրավիճակներում ի յայտ են գալիս մարդկային միջին բնագոյները:

Իշխանը չի կարողանում մոռանալ բարակ-մարակ, քսան-քսանհինգ տարեկան պորուչիկի աստիճանով գինուորին, որ կախում էր սրա-նրա փէշից, լաց էր լինում. «Եղբայրնե՛ր, հայեր, ինչ էք անում, ամօք է, հայրենի՛քը, թո՛ւրքը... եղբայրնե՛ր, հայ եղէք: Հայ են էլի, բա ինչ են, հո նասրանի՞՞ չեն: Քշում են ամէնքն իրենց համար» (80):

Պորուչիկը դուրս է գալիս ճանապարհից, կրակում է իր սրտին. ոչ ոք չի խանգարում նրան, մէկը մօտենում, վերցնում է նազանը՝ «սիրուն բան էր», ու հեռանում (80):

Ակնյայտ է, որ նման սահմանագծային իրադրութեան մէջ ի յայտ եկող բնագոյները որեւէ կերպ «ազգային նկարագիր» չունեն: Մարդու մէջ արթնացել է գազանը, իսկ այն սանձահարելուն ուղղուած մարդ-

կանց խղճին, իմաստութեանը, պատուին դիմելու անգոր ճիգերը միայն ծիծաղելի են:

Մարդկային վարքագծում Մաքիաւելին առանձնացնում է երկու կարեւոր որակներ՝ սեփականատիրական, կուտակման տենչը եւ արժանապատուութեան զգացումը⁷: Այս որակները կան ինչպէս անհատի, այնպէս էլ՝ մասսաների վարքագծում: Վերջին պարագայում սեփականատիրական բնագղը գերակշիռ դեր ունի պատուի հանդէպ:

Թուրքի մօտալուտ յարձակման սարսափը համակել է բոլորին, ոչ ոք դիմադրելու, երկիրը փրկելու մասին չի մտածում, նրանց համակել է վերջին պահին ինչ-որ բան գլխելու, սեփականելու մարմաջը: Ո՞րն է ելքը ստեղծուած կացութեան մէջ, երբ դրուած է լինել-չլինելու խնդիրը: Մաքիաւելին այստեղ եւս հեռու է կեղծ բարոյախօսութիւնից: Երբ նժարին է դրուած հայրենիքի փրկութիւնը, այն չեն կշռում արդարութեան կամ անարդարութեան մասին դատողութիւններով, գլխարտութեամբ կամ դաժանութեամբ, գովաբանութեամբ կամ խայտառակութեամբ, ընդհակառակը՝ նախընտրելին այն գործելակերպն է, որը կը փրկի նրա կեանքը եւ կը պահպանի ազատութիւնը⁸:

Մաթեոսեանական հերոսը եւս յստակ պատասխան ունի, որ հեռու է բարոյականութիւնից, բայց միակ ճիշտ ելքն է ստեղծուած կացութիւնից դուրս գալու համար: Պորուչիկի սխալն այն էր, որ լաց լինելու փոխարէն պիտի հայհոյէր, ոչ թէ իր սրտին, այլ թիկունքով տղամարդու աչքին կրակէր: «Պիտի դէմ անէր նազանը նրա աչքին ու հրամայէր. «Ետ դարձ, ես քո մէրը», ու եթէ սա մի րոպէ չեռնիս օրօրուէր՝ պիտի դատարկէր նագանը սրա աչքին» (80):

Այսպէս է մտածում Իշխանը, չարին հարկ է պատասխանել չարութեամբ՝ միանգամից, առանց վարանելու, հակառակ դէպքում այն տարածուելու է եւ ապականելու է ամէն ինչ: Նա իր կեանքում չարը պատժելու յստակ պատրաստակամութիւն ուրիշների մօտ տեսել է միայն երեք անգամ. մին՝ բրիգադիրի դատը կարտոֆիլի գործով, միւսը Անդրանիկն էր, որ զօրախումբը շարել էր մի գծի եւ նրանց միջից յայտնաբերելու էր մեղաւորին, որ թրատուեց բոլորի աչքի առաջ: Երրորդն իր մեծ թոռն է՝ անարդարութիւնը կուլ չտուողը. «Արտաշի անունը լսելիս այնպէս է սեղմում ատամները, որ ճոռում եմ» (81): Իսկ Զարմայրը համաձայն չէ եղբօր հետ, նա հաւատում է «թերթում գրուածին»: Իշխանը զարմացած է մարդկային մտքի բթութիւնից: Զարմոյի նմանները ճիգ չեն գործադրում հասկանալու երեւոյթների ընթացքը, քանի որ չեն վստահում իրենք իրենց, հետեւաբար եւ չեն կարողանում իրենց պարտադրուած կարծիքը փոխել, նրանք աւելի հաւատում են գաղափարին, քան՝ իրականութեանը: Նրանք «կարճատես» են, դժուարանում են տեսնել այն լաւը, ինչը կարող է գալ: Նրանց տեսածն ու ապրածը՝ անճիգ ու

սովորական, մի տեսակ բուսական կեանքով, ոչ այնքան կարեկցանք, որքան հեզնանք է առաջացնում:

Ի յայտ են եկել նոր մարդիկ, իսկ կեանքի մասին պատկերացումները մնացել են նոյնը՝ հասարակական սեփականութիւնը հսկւում է պետութեան կողմից: Բայց երկիրը կառուցողները նկատի չեն առել մարդու բնոյթը, նրա շահամոլական անյագուրդ ծարաւը, կուտակելու մարմաջը: Օրինակ, եթէ զոկ Գողին բուֆետապան է, ապա դա չի նշանակում, թէ ցածր է չըջկումի քարտուղարից: Իշխանը զարմանում է, որ քարտուղար Մանթառեանի կինը գուլպայ էր կարկատում... Բայց դա զոկի պէ՞տքն է, նրա հախից գուլպայ կարկատելով կը գաս: Այսինքն եթէ քարտուղարը այնքան արդար է ապրում, որ կինը պոկուած գուլպաներ է գործում, նա այս ճանապարհով կը կարողանա՞յ գող բուֆետապանի ճանապարհը կտրել: Նա իր գործին է ու ծիծաղում է եւ մի նիստրի, եւ պրոֆեսորի, եւ ուսումի ու ամէն ինչի վրայ: Նրանք իրենցից ու իրենց գործից դուրս այլ նպատակ չունեն: Զոկի համար ծիծաղելի են նրանց ջանքերը, ովքեր փորձում են ղեկավարել այդ մեծ ընթացքը: Աստիճանաբար ձեւաւորուող քրէական տարրը անողոք է նրանց հանդէպ, ովքեր երկրի զարգացման ընթացքը տանում են ո՛չ իրենց ցանկացած ուղիով: Ու եթէ զոկ Գողին նմաններն են տնօրինում մարդկանց աշխատանքը, ապա ափսոս չէ՞ Իշխանն իր ծանր ապրումների համար, որ ունեցել է ստացած լուրի կապակցութեամբ: Լսել է, որ Միկոյեանի ինքնաթիռում ուռմբ են տեղադրել ու քիչ էր մնացել, որ Անաստասը գոհուէր: Իշխանը լաց է եղել նրա համար: Հասկացել է, որ խիստ դժուար է այնտեղ՝ վերելում Անաստասի համար: Իսկ զոկի համար ի՞նչ, թէ ով է ղեկավարը եւ ինչ է ասում կամ պահանջում: Եթէ այդպէս է՝ անուս Գողին է այսօրուայ ու գուցէ եւ վաղուայ տէրը, ուստի եւ Իշխանը վատ է զգում, ափսոսում է իր յանկարծահաս թուրութեան համար, քանի որ նման քաղաքականութեամբ որեւէ բանի չես հասնի:

Այդ օրը նա կացնով սպանում է էշերից մէկին, միւսին ծեծում է սպանելու չափ՝ առանց առիթի: Վիրաւորում է Դեւոյեան մի տրակտորիստի («գեադա»), որ մեծ ուժ ունէր ու նաեւ՝ շքանշան, բայց տկլոր էր: Նա տոհմակցուն վիրաւորում է, քանի որ խաբուած էր պետութեան կողմից: Նրա ուժն ըստ ամենայնի օգտագործւում էր, բայց դրա տէրը միշտ տկլոր էր:

Իշխանը վերջում հասկանում է, որ խաբուած է նաեւ ինքը: Նա հաւատացել էր այն շշուկներին, որ այս իշխանութիւնը չի խրախուսում մասնաւորին, ուրեմն մեծ տուն կառուցելու անհրաժեշտութիւն չկայ: Իսկ հիմա, զոկի տներն ու մեքենաները տեսնելով, համոզւում է, որ իրեն չարաչար խաբել են: Զէ՞ որ ինքն այդ ամէնն ստեղծելու էր չարքաշ աշխատանքի միջոցով, մինչդեռ հարկադրուած զսպել էր եռանդը, ուժը

եւ մնացել «մատնաքաշ» բաձկոնի մէջ: Ու թէեւ ամէն ինչ կորած չէր համարում, նրա եռանդը կը բաւականացնէր տներն ընդարձակելու համար, բայց արդէն ուշ էր, նա եղբօր հետ իջաւ քար հանելու եւ ընկաւ փրկածքի տակ:

*

Վիպակի երկրորդ մասը նուիրուած է Արտաշի ժամանակին: Դեւոյեան տոհմը շատացել ու մանրացել է, նրանք դարձել են խիստ հաշուենկատ, թուլակամ, կնամոլ: Հիմա սրանք վտառի են նման՝ ամէն ինչ ընդգրկող: Եթէ մի ժամանակ Զարմայրը հաւատացած էր, որ մի Արտաշն անգամ եթէ կրակ դառնայ, ոչինչ չի կարող անել, ապա հիմա ակնյայտ է, որ նա դարձել է ուշալ ուժ, նրան խնդրում են, որպէսզի գուրին ձերբակալել տայ: Հասարակական կեանքում անկումը կատարեալ է:

Բնաւորութիւնները գերազանցապէս կառուցուած են հակադրութիւնների հիմքի վրայ: Ուժեղ, ուղղամիտ, երկաթէ կամքի տէր Իշխան եւ Ֆիզիկապէս թույլ, հիւանդոտ, խորամանկ, կնահաճ Արտաշ: Եթէ առաջինը հարստութիւնը դիզել է չարքաշ աշխատանքով, ապա երկրորդը՝ խաբէութեամբ: Եթէ Իշխանի կոպտութեան մեջ աւելի մարդասիրութիւն կար, ապա Արտաշի սիրոյ մէջ՝ հաշիւ: Եթէ Իշխանն իր երեխաների հետ պահում է եւ ուրիշի որբին, ապա Արտաշը ընդունակ չէ իր մօտ պահել անգամ զաւակին: Եթէ Իշխանը չէր սիրում կանանց, ապա Արտաշը համոզուած է, որ աշխարհը «մարդուկնիկ» է:

Իշխանի մահից յետոյ Արտաշը Ռուսաստանից վերադարձաւ ընտանիքով: Տան անդամները օտարահունչ անուններ ունէին՝ Դուսիա, Վովա, Իդէկա եւ ինքը՝ Արտաշ Իշխանիչը: Աղայաժարի հագնուած, փողկապով ու կարգին քորոցով: Այնպիսի կարգին շարժուձեւ ունէր, որ թուում էր՝ ֆրանսիական համալսարանների պրոֆեսոր է, եկել է վանքերն ու կամուրջը տեսնելու:

Իրականում այս ամէնը երեւութական էր, ներքին դատարկութիւնը թաքցնելու համար արուած ցուցադրութիւն: Ցուցադրական էին եւ նրա խորհուրդներն ընտանիքի անդամներին՝ մերձաւորներին սիրելու եւ յարգելու պահանջներով: Եթէ Իշխանի սիրոյ մէջ որեւէ յետին միտք չկար, զայրոյթն էլ կապուած էր Դեւոյեան տոհմի թուլութեան, խեղճութեան հետ, ապա Արտաշի սէրը կեղծ ու փսլնքոտ էր, նպատակը՝ փառասիրութիւնը: Իշխանը թուում էր այն, ինչ կար, Արտաշը էութիւնը կոծկելով է զբաղուած: Նա այն չէ, ինչ թուում է իրականում: Նպատակն էլ բացառապէս ինքն է, իր ներկան, «վաղուայ օրը մերը չէ», մարդը ծաղիկ չի, որ ամէն գարուն ծաղկի:

Իշխանը ապրել-չմեռնելու համար թողել էր եւ լաւ ապրուստ, եւ ապրել-չմեռնելու ջղեր: Քարնջեցին երեխաներին էր պահելու, ինքն ու կրինն աշխատելու էին: Թերուսի նրա էութիւնը համալսարանը դի-

տում էր մի վայր, ուր քչերն են հասնում: Ուսումը պէտք էր՝ հասարակական ունեցուածքից շատ ու հեշտ վերցնելու համար: Դրա համար էլ դիպլոմով կինը նրան «փափախ» էր թւում: Կնոջը նշանակել տուեց Ֆիզմաթի դասատու, ինքը տեղաւորուեց խաղալիքների խանութում՝ օրը տասը ռուբլի աշխատավարձով: Նրա գողութիւնն ի՛նչ էր որ միւսների թալանի կողքին. «Մենք ձեր ապարանքների մօտ աղմուկ չենք քարձրացնում, դուք էլ մեր բնակարանների հետ գործ չունէք: Ձեր Մոսկուան ու Փարիզը ձեզ լինեն, իսկ ձորի այս քաղաքը մեզ եղաւ կը տանի» (89):

Արտաշի համար ի՛նչ էր հայրը. կանգնում էր կամուրջին՝ երեւացող պաշտօնեայի բեռը կարճ ճանապարհով վերեւ տանելու համար, որ աւաստւոյնների հաշուառման ժամանակ նրա անուան դիմաց գծեր լինէին: «Իշխանը մեծ պոչ էր, բայց պոչ էր»: Այս բնորոշումը, որ ասում էր Արտաշի կողմից՝ հօր թերութիւնը ցոյց տալու համար, իրականում ընդգծում էր նրա առաւելութիւնը: Իշխանը գիտէր հասարակական կեանքում իր գրաւած տեղն ու դիրքը. սահման կար, որից այն կողմ իրեն իրաւասու չէր համարում:

Արտաշի ժամանակը՝ քառասյին անտէրութեամբ ու կարծեցեալ վերահսկողութեամբ ձեւաւորել է նոր յարաբերութիւններ, որտեղ «Վոդային հիմքի» վրայ ստեղծւում է հասարակութեան ստորակարգութեան սանդուղքը: «Տրեստի» ներկայացուցչի շուրջ պտտուող զոկն Արտաշի համար կարեւոր բացայայտում արաւ: Թէեւ «տրեստ»-ի ներկայացուցիչը աւելի մեծ հնարաւորութիւնների տէր էր, բայց ապահովութիւնը զոկինն էր, առանձին դէպքերում նրանք հաւասարւում էին, իսկ երբեմն էլ զոկը դառնում էր սիրալիր-հպարտ, ներկայացուցիչը՝ շուրջը պտտուող. «Ինչ-որ տեղ ձեռնածութիւն է լինում. պոչը դառնում է գլուխ, գլուխը՝ պոչ» (86):

Սա իրականում ստեղծում է բոլորովին նոր իրավիճակ: Հասարակութեանը ծառայողները դառնում են տէրեր: Պետութիւնը՝ որպէս որոշակի մարդկանցով ձեւաւորուած կառոյց, դառնում է հասարակութեան հաշուին ապրող կառոյց: Պետութիւնը չի ծառայում հասարակութեանը, հակառակը՝ հասարակութիւնն է դառնում պետութեան գործունէութեան ասպարէզը, նրա ցանկութիւնների ու շահերի գործադրման վայրը: Աչքաթող էր արուել մարդկային գործօնը: Անհնար է վերահսկել ամբողջ իրականութիւնը՝ եթէ աշխատաւորն անմիջական տէրը չէ պետական սեփականութեան: Անհնար է զսպել մարդու ընչաքաղցութիւնը գաղափարական քարոզներով: Ստեղծւում է այնպիսի իրավիճակ, երբ ինչպէս կառավարութիւնը, այնպէս էլ ներքեւում սեփականատիրական բնագոյով առաջնորդուող դասը օտարւում են հասարակութիւնից: Առաջինը եւ վերջինը յայտնւում են «արտօնեալ» վիճակում, քանի որ իրականում նրանք են տնօրինում հասարակութեան

ունեցուածքը: Պետութիւնը վերեւից պարտադրում է այն բարեկարգութիւնները, որոնք կը պահպանեն իրեն՝ պետութեանը: Ամբողջ հասարակութիւնը «կազմակերպուում» է պետական կայացման սկզբունքներով կամ էլ դրանց համապատասխանութեամբ: Շեղումներ չկան: Պետական կառոյցի անկումը ենթադրելի է դարձնում ողջ հասարակութեան անկումը:

Եթե Իշխանի համար կեանքը պայքար էր ու գործ, ուժերի գերագոյն լարումով խոչընդոտները յաղթահարելուց յետոյ ինքնաբաւութեամբ չըջապատին հայելու կարողութիւն, ապա Արտաշի նպատակը շատ է եսասիրական. «Ծնում եմք, դասաւորում-ապրում, մեռնում» (89): Արժէք, բարիք ստեղծելու փոխարէն պիտի դրանք իւրացնելու ձեւեր գտնես, քո կեանքն էլ դասաւորես: Արտաշների երազանքը վերեւների աշխարհն է, որտեղ հարստութիւն կայ, գեղեցկութիւն, տղամարդ ու կին: Յաւն էլ այն է, որ ինքը չկարողացաւ ապրել այն հեշտանքը, ինչ ապրել է հնդիկ ռաջան. «Սա ցեխոտուածի ցեխոտելու ցանկութիւնն է, քէ՞ աշխարհն ունի մի ուրիշ երես, որ ցոյց է տալիս միայն նրանց: Աստուած մարդուն ստեղծեց իր պատկերով, Արտաշն իր պատկերին է քերում աշխարհը» (89):

Նոր ժամանակներում տարբերուելու սնափառութիւնն աւելի է զօրեղացել, քանի որ այլեւս տարբերուելը հեշտ չէր: Աշխարհը փոքրացել է, ամէն ինչ դարձել է սովորական, Ֆրանսիա գնացող-եկողն այլեւս յայտնի մարդ չէ, նոյնիսկ գոկին չեն ճանաչում: Սփրոնքներն, «խառնուեցին իրար դիրքերը ու բանուր, գող ու միլիցիոնէր: Արտաշ ես՝ ջոկուիր» (94): Ժամանակի սրընթաց հոսքն իր հետ բերել է նոր սերունդ, որ մղումների մէջ դարձել է անզուսպ ու լկտի:

Արտաշը փորձում է իր նկրտումները տեսնել ուրիշի՝ ապահովուած երիտասարդի մէջ: Եթէ նա ժամանակին կենսոլորտէն սենեակ էր մտնում հօրից թաքուն, յետոյ՝ բացայայտ, ապա այսօր գոկի տղան՝ ամենաապահովն ու լկտին, քարշ է գալիս դերասանուհու ետեւից՝ անտեսելով մերժումները:

Ժամանակի սրընթաց հոսքը տանում էր ամէն ինչ: Դժուար է դրա ետեւից հասնելը: Երէկուայ երեխան այսօր ինժեներ է ու ծխախոտը բերանին ցուցումներ է տալիս յիսուն-վաթսուն տարեկան մարդկանց:

Աւելին՝ խելքի առումով էլ տարբերուելը դժուար էր: Մեծ Վովան մի կողմ էր դնում փիղը եւ շախմատում տանում հօրը: Իսկ նրան էլ կայարանում յաղթում է Ծմակուտի ուսմասովարի եօթ տարեկան տղան ու այն է՝ յայտնի էր դառնալու, թուրք չորբանը յաղթեց նրան, նստեց գնացքը՝ իրպէսներին խառնուելու համար:

Որոշակիօրէն աղճատուում են ընտանեկան յարաբերութիւնները: Դերասանուհին գնում է Ռոստով՝ հէրանց, չի երեւում երեք ամիս, ամուսինը չըջում է Եւրոպայում, երեխաներին նայում է հինգ երեխատէր

քոյրը: Կինը վերադառնում, ներում էլ չի աղերսում, սկսում են ապրել որպէս 'կուպէ'ի հարեւաններ, նրանք սպառել էին իրենց ջերմութիւնն ու ներուժը: Ապրելն էլ դժուար էր: Արտաշը համոզուած է, որ ոմանք ապրում են, ոմանք՝ աշխատում: Իշխանն աշխատում էր, չէր ապրում: Ամէնքն էին ձգտում հեշտ ապրելուն, դրանց համար ուղղակի տեղ չկար, միակ յիշարժան վայրը կամուրջն էր, որտեղ լուսանկարիչները իրար ձեռքից մարդ էին խլում: Անհաշուարկ ու անհեռատես քաղաքականութիւնն անելանելի իրավիճակ է ստեղծել: Մարդկանց ուժը չի օգտագործւում ինչպէս հարկն է: Իրենց կարիքները հոգալու համար մարդիկ հարկադրուած են լրացուցիչ, «փափախ» աշխատանք կատարել: Եւ քանի որ պետութիւնը չի կարողանում տարրական պահանջներն իսկ բաւարարել, ուստի աչք է փակում դրա դէմ. «...Պետութիւնը չգիտի» որ Արտաշը փափախով է ապրում» (107): Իսկ տանը, ընտանիքի անդամների հետ շփուելիս անհնար էր ապրել «փափախով»: Այստեղ վրիպումներն աւելի ակնյայտ էին: Արտաշը մի քանի անգամ քարնջեցուն՝ խորթ մօրը, ծեծելուց յետոյ տանից դուրս է անում, նա էլ ի վերջոյ զնում է Կամսարի որբերի մօտ: Արտաշը դուրս է անում նաեւ մեծ Վովային, որ նրա առաջին կնոջից մնացած երեխան էր՝ վէպ գրողին, օտար լեզու սովորողին: Վերջինս մօր մօտ քսան օր մնալուց յետոյ հեռանում է, քանի որ չէր կարողանում տանել մօր ամուսնուն, որ տարիքով էր, սիրուհի էր պահում ու ծեծում էր մօրը: Ծմակուտում էլ միայն քսան օր է մնում, գալրանում է հօրաքրոջ ամուսնու խեղճութեան վրայ եւ զգուժում հօրաքրոջ նեարդայնութիւնից, ու գալիս է Ոսկանի տուն՝ Դեւոյի մօտ:

Նրանց երկուսի համար էլ զգուժելի էր դառնում աշխարհը, անտանելի էր մարդկային ստորութիւնը, որ ամէն քայլափոխի յառնում էր նրանց առջեւ: Նրանց մէջ ստեպ-ստեպ քլթքլթում էր Իշխանի արիւնը, բայց յաջորդ պահին այն սառչում էր աշխարհի գայթակղութեան, ցեղի խեղճութեան առջեւ ու ամէն ինչ մնում էր նոյնը, անյաղթահարելի: Զեւաւորւում էր կուսակցական բիւրոկրատիզմը: Նրանց տարեկիցը՝ Դեւոյեան հարբած տրակտորիստի որդին, չըջկոմի երկրորդ քարտուղարը, իր վարքով ու կենցաղով անբարոյականը, ապահով ու լաւ է զգում, ձեռքի հետ «լաւութիւն» է անում Վովային ու Դեւոյին: Նրանց աչքում էլ օրինակելի տղայ էր երեւում՝ իր մեքենագրուհով, փողկապով ու հեզութեամբ:

Կուսակցական մարմինները վերելից վերահսկում են մարդկանց եւ անձնական կեանքը, եւ հասարակական գործունէութիւնը՝ «ճիշտն» ու «սխալը» որոշելու իրաւունքը վերապահելով բացառապէս իրենց: Այս ամէնն այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ երկիրը լուծում էր «համաշխարհային» կարգի խնդիրներ: Իսկ նման առաքելութիւն իրականացնող երկիրը նաեւ համաշխարհային ծաւալներով թշնամի պիտի ու-

նենար, եւ դա դրամատիրական աշխարհն էր: Յետագայում, պատե-
րազմից յետոյ, այդ թշնամին Ամերիկան էր: Իհարկէ, այս ամէնի մէջ
ճշմարտութեան որոշ բաժին կար, սակայն դրանք այն փաստարկները
չէին, որ «արգելէին» ընտրուած ճանապարհը շարունակելու մտադրու-
թիւնը: Համակարգը չի կարողանում գործնականում ապացուցել իր ա-
ռաւելութիւնները:

Այս ամէնի յստակ արձագանգը կայ Մաթեոսեանի վիպակում:
Անդրօն, որ Ֆիզիկական մեծ ուժ ունի եւ որ ամէնից կարեւորն է՝ կոմե-
րիտմիտութեան շրջկումի երկրորդ քարտուղարի հայրն է, մշտապէս հար-
բած է ու «զգօն»՝ երկրի թշնամիների հանդէպ: Նա իր անբարոյական,
բայց շրջապատի համար օրինակ ծառայող որդուն մէնակ չի թողնի
երկրի թշնամիների դէմ «պայքարում»: Պատերազմում գերմանացիներ-
ին ինքն է յաղթել, իսկ «Փաշխտացող էլեմենտներ» հէրն անիծելու է
որդին: Մարդը տնով-տեղով սովետական պետութեան հիմքն է, ուրեմն
միշտ պիտի «զգօն» լինել՝ իր օրինակով: Նա գիւղի մօտ անհասկանալի
ուսներէնով խօսող երկու «լրտես» է բռնել, որոնք եկել էին Միկոյեանի
ծննդավայրը «պայթեցնելու», իսկ երբ Դեւոյեան «օպեր-քննիչը» նրան
բացատրել է, որ ընկերները մոսկուացիներ են եւ պարզապէս ցանկացել
են Անաստաս Իւանովիչի ծննդավայրը տեսնել, Անդրօն շարունակել է
յամառել. այդ դէպքում նրանք ծննդավայրը նայելու գրութիւն պիտի
ունենային... Ու զարմացել է, որ թոյլտուութիւն չունէին, բայց նրանց
չգնդակահարեցին:

Բարոյական աղէտը կործանում է նաեւ Զարմայրին՝ երկրի երէկ-
ուայ տիրոջը: Թէեւ կինը երեխայ չէր ունենում, բայց նա չի բաժանում
նրանից, սկսում է պահել քենու երկու երեխաներին՝ ինչպէս մարդ չի
պահում սեփական երեխաներին. գրքից բացի նրանց ձեռքը ոչինչ չի
վերցնում գիւղի ծանր աշխատանքում: Ու թւում էր՝ հոգատարութիւ-
նը կարգին մարդիկ էր ստեղծում, տղան բժշկականում էր, աղջիկը՝
թատերականում: Բայց նրանք իր արեան կրողը չէին. տղան հեռանում
է Ռուսաստան՝ այնտեղ աշխատելու: Աղջիկը չամուսնացած՝ յղիանում
է: Թէեւ ժողթատրոնում նրան ծափահարում էին, բայց եւ ինքն էր
կոտորուած, եւ Զարմայրը: Նա տանուլ է տալիս նաեւ հասարակական
կեանքում. կեանքը կարգաւորելու նպատակով երէկուայ աւագակից՝
Արտաշից, օգնութիւն է խնդրում ու այլեւս աշխատանքի դուրս չի գա-
լիս: Պատմավէպեր է կարդում ու երանութեամբ մտածում է անցեալի
մասին: Նա այլեւս այս ժամանակի մարդը չէր, «նախից ընկած իրի պէս
ճօճում էր հին քրերի վրայ» (111):

Բարոյական աղէտը, որ կատարուել էր մարդկանց հոգիներում, իր
դրսեւորումը գտնում է նաեւ իրականութեան մէջ: Մեծ կամուրջը քան-
դուում է: Երեք տարի շարունակ կառուցել էին, սակայն աշխատանքն
անկիրք էր ու աննպատակ: Օր էր լինում՝ հինգ շարք էին դնում, օր

կար՝ երեսուն, չաբաթ էլ կար՝ ոչ մի շաբաթ: Ծախսուող միջոցները եօթ անգամ գերազանցել էին նախատեսուած չափը: Մինչ ավարտին հաս- ցնելն էլ պարզ էր, որ քանդուելու էր. չատ անհաւասար էին աշխա- տում:

Հեղեղն իր վրայ վերցրեց քանդուելու պատրուակը: Գետը խեղ- դուած գոմէշներ ու կաղնիներ բերեց: 1912ին կառուցուած ֆրանսիացի գործարանատիրոջ էլեկտրակայանի պատը քանդուեց: Սրանք «արդա- րացնում» էին երէկուայ անհոգի ու անխիղճ գործելակերպը: Այս ամէ- նի դէմ՝ որպէս ահագնացող պարսաւանք, վեր է խոյանում Նանա իշ- խանուհու ութհարիւրամեայ կամուրջը: Նախնիները կառուցել են նաեւ գալիքի համար. այսօր՝ անգամ իրենց համար չեն կառուցում:

Մարդկային բարոյականութեան հիմքերը վաղուց են աղտոտուել: Առաջին հայեացքից է թւում, թէ Ոսկանի եւ Արտաշի միջեւ ձգուող հա- կամարտութիւնը սկզբունքային բնոյթ ունի: Նրանք ձեւաւորում են հասարակութիւն, որտեղ մարդիկ առանձնանում են հեղհեղուկ բնաւո- րութեամբ ու անկանխատեսելի վարքագծով: Աւելի դժուար է Ոսկանի համար. նա գիտակցում է սեփական մեղքը: Նա թոյլ էր տուել, որ ժան- տախտը դառնայ քառասուն տարեկան եւ ապականի միջավայրը, իսկ հիմա դրա դէմ մաքաւելն անիմաստ է:

Արտաշն էլ իր հիմնաւորումներն ունի. եղբօր մեղադրանքները նրան անտեղեակ մարդու խօսքեր են յիշեցնում, չէ՞ որ ինքը գոկի կող- քին ոտքերն ամպոտ հրեշտակ է: Ոսկանի համար Արտաշը գետնի վրայ ման գալու արժանի չի, քանի որ նա նեղացրել, աղճատել, ոչնչացրել է կեանքի հմայքը: Աշխարհը նրա աչքին գողերի ու միլիցիայի կռիւ է: Բայց ինչպէ՞ս կարելի է աղտոտել, փչացնել կեանքը, որ մարդուն տրուած վերին շնորհ է: Ոսկանը փնտռում ու չի գտնում նրան, ում կարելի է «մարդ» ասել. «Եթէ Մեծ կամուրջի աշխտեկը ցեմենտը չծա- խէր քեզ՝ նա՛ կը լինէր այդ մարդը, եթէ դու ցեմենտը չառնէիր՝ դո՛ւ կը լինէիր: Ու Վովայի՛ն չկորցնէիր, ու քարն՛ջեցուն չծեծէիր, ու չգողա- նայիր: Եթէ ես խմելիս չլինէի՝ ես կը լինէի այդ մարդը» (125):

Մարդկային բարոյականութիւնը գլխիվայր շրջուել է: Այն, ինչ ե- րէկ համարուում էր անբարոյականութիւն, դա էլ Արտաշը համարում է «մարդութիւն»: Ճիշտ է՝ Ոսկանը ասողներից էր, չէր լուում, բայց կեանքի հարուածների դէմ դարձել էր աւելի խոցելի: Իշխանի «առ- նառուտ»՝ անխիղճ, զրնգուն արիւնը յաճախ էր տեղի տալիս տաժանակ- րի՝ մօրենական կողմի արեան առջեւ: Ոսկանը մնում էր աշխարհի ա- նարդարութիւնների առջեւ վիզը ծուռ ու ենթակայ:

Ստեղծուել էր այնպիսի իրավիճակ, որտեղ օրէնքի գործադրումը կապուած էր խիստ որոշակի մարդկանց ցանկութիւնից, նոյնիսկ տրա- մադրութիւնից: Հետեւապէս եւ անկանխատեսելի էր սպասուող ար- դիւնքը: Եւ քանի որ Ոսկանը տպաւորուող բնաւորութիւն ունի, նրա

ապրումներն ու խօսքի ելեւէջները յաճախ են դուրս գալիս «պահի» սահմաններից: Ինչի՞ համար էին այդքան զրկանքներն ու տառապանքները, ինչի՞ համար էին այդքան կորուստներն ու մահերը... Չէ՞ որ մարդիկ ընկան յանուն լաւ օրուայ, յանուն պայծառ ապագայի, իսկ արդիւնքում... խաբուած է ոչ միայն Ոսկանը, այլեւ Հայկազը, բոլոր նրանք, ովքեր պառկած մնացին օտար հողում: Եւ հիմա Ոսկանը՝ միակը մեծ գերդաստանից մնացած, լաց է լինում իր անզօրութեան, ինչպէս եւ սերունդների ներկայ ու անցեալ դարձած պարտութիւնների համար:

«Ոսկանն աչքերը կուչ էր ւածել. կարծես թէ դա զգուանքից էր, բայց պարզուեց, որ լաց է լինում, եւ ձայնն էլ տարօրինակօրէն բարակել էր: Յետոյ նա, իրեն կորցրած, խլեց Արտաշի ձեռքն ու ոլորեց:

- Ասում ես մարդը Ոսկանն է: Ասա: Մարդը Ոսկանն է:
- Է, մարդը Ոսկանն է... Յետո՞յ...
- Պոլոնէզ,- ասաց Ոսկանը:- Ապրես: Հիմա մագնիտաֆոնդ միացրո՛ւ միացրած ասա:
- Յետո՞յ, էլ գեադայութիւն գիտե՞ս...
- Միացրո՛ւ: Եւ Ոսկանը հաստ մատներն իրար հագցրած սպասեց,- դէ: Պոլոնէզ» (127):

Հոգեբանօրէն պարտութիւնը կատարեալ է: Նրան «լրացուցիչ» հիմնաւորումներ են պէտք՝ իր մարդկայնութեան մասին: Քանի որ «ժամանակի հերոսը» Արտաշն է, այդ հաւաստիացումները ուզում է նրանից լսել, մինչդեռ դրանք սուտ «արդարացումներ» են անցեալի յիշատակների առջեւ: Նրա հոգում արդէն աղարտուած են հայրենի գիւղի պատկերն ու ոգին: Պարզապէս անհրաժեշտ էր այնպիսի առիթ, որ ինքն անկեղծօրէն խոստովանէր պարտութիւնը եւ ընդունէր Արտաշի «ճշմարտութիւնը», քանի որ իր կաշուի վրայ էր զգացել սեփական թուլութեան հետեւանքները: Որդին չէր ներել հօրը խեղճութեան համար, ինքն էլ հասկանում էր, որ խեղճ ապրելն անտանելի է: Մարդն ապրելու լաւ պայմաններ պիտի ունենայ, դա անհրաժեշտութիւն է. «Ուժեղ պիտի լինես, ուժեղ,- գոռաց Ոսկանը,- ամէն ինչ պիտի ունենաս, պիտի մարդո՛ւ պէս ապրես...» (134): Այս եզրայանգմանն է գալիս այն պահին, երբ տեսնում է եղբոր յարմարութիւնները, սենեակները, սառնարանը, դաշնամուրը: Սրանք տանը: Իսկ դրսո՞ւմ: Այնպիսի պայմաններ են ստեղծուած, որ Արտաշի նման եղբայր ունենալը անհրաժեշտութիւն է թւում:

Ինչ որ ծեծկռտութից յետոյ, ոստիկանատանն առժամանակ մնալուց յետոյ, առաւել քան ակնյայտ էր Ոսկանի անպաշտպանութեան զգացողութիւնը: Հինգից եօթ տարի էր արժենալու բուժֆէտապանին «մարդ դարձնելու» նրա ցանկութիւնը: Անգամ նրան յանցակից Անդրոյի քարտուղար որդին չէր կարող որեւէ բան անել: Ու տոհմը, վիզը ծռած, յուսահատ նայում էր Իշխանի գերեզմանին... Փրկութիւնը

գալիս է յանկարծակի, եւ գալիս է Արտաշից: Նա քչփչում է գոկի հետ, գոկը՝ բուլֆետապանի որդու հետ, յետոյ էլ ամենագոր կաշառքը, ռեստորանում սարքած խրախճանքն իրենց գործն անում են: Այլեւս չի գործում օրէնքը, գործում է «պայմանաւորուածութիւնը»: Առաջացել է որոշակի յանցագործ խաւ, որ հարցերը լուծում է սեփական ցանկութեամբ:

Արդէն խնճոյքի սեղանի շուրջ, որտեղ լիքն է ուտելիքն ու բազմազան է սպասքը, Ոսկանը՝ հպարտ եղբօր ունեցածով, լսում է կողքի սենեակից եկող երաժշտութիւնը. «Եւ կեանքը քում էր տխուր մեղեդի» (131): Տխուր է կեանքը Ոսկանի համար, քանի որ երբեմնի ընդդիմադիր ոգին տեղի է տուել: Նա այլեւս համակերպուել է ստեղծուած կացութեանը: Նա հոգեբանօրէն փոխուել է. թող Արտաշին չթուայ, թէ եղբայրը խեղճ է, ինքն էլ պակասը չի, ինչ կարողացել է՝ տուն է բերել: Արտաշի տան ապահովուածութիւնից եկող տրամադրութիւնը փոխանցւում է եւ Զարմոյին. նա ուզում է Արտաշի «մի բանն էլ ինքն արած լինել» (139): Ուստի եւ յայտնի «Տրապիզոնի պատմութիւնն» իմաստաւորում է բոլորովին այլ կերպ: «Լսած կը լինես, որ իբր կնեազ Նիկոլն ինձ ծեծել է: Չկարծես, թէ ինքը ծեծել է, ես նստած սպասել եմ, որ ծեծի. չէ՛: Ինքը բան ասավ, ես մտքիս մէջ ասի «Դէ ուղիք քաշիր, հարբեցող շանորդի...» (139): Արտաշի ազդեցութեամբ Զարմայրը նաեւ հոգեբանօրէն փոխուում է: Ստացւում է, որ սա հոգով խարդախուած մարդկանց հասարակութիւն է:

Յայտնւում է Արտաշի կինը՝ Դուսիան եւ համոզում է ամուսնուն նախապէս ստուգել խանութը, որովհետեւ շուտով կը սկսուեն յանձնաժողովի ստուգումները. «Արտաշն ու Դուսիան թեքուեցին շուկայի կողմը, իսկ գիւղացիները երկար նայում էին նրանց ետեւից՝ հպարտ այն բանի համար, որ նրանք Դեւոյեան են, եւ իրենք էլ Դեւոյեան են» (140):

Հոգեբանական վերափոխումը կատարեալ է, մարդկային բարոյական անկումը՝ եւս:

Միանգամայն պարզ է, որ այս վիպակը 1963ին չէր կարող տպագրուել, այնքան բացայայտ եւ ուղղագիծ էին մեղադրանքները, որ «խուսանաւելու» տեղ չէին թողնում: Այն սպասելու էր նպաստաւոր ժամանակի: Սա հարցի տեխնիկական կողմն էր: Աւելի կարեւոր էր դրա բովանդակային կողմը: Գրողը կռահել էր վաղուայ օրը: Իրականում մարդկային փոխյարաբերութիւնների այն որակը, որ ներկայացւում է «Տաշքենտ»ում, կար կէս դար առաջ գրուած վիպակում: Ճիշտ է՝ դրանք միանգամայն տարբեր գեղարուեստական արժէք ունեն, բայց հայեացքի ընդհանուր ուղղութիւնը չի փոխուել. փոքր համայնքների միախառնումը ելք չի առաջադրում, մարդն ըստ ամենայնի չի կարողանում իրացնել ներուճակ ուժը, արարելու, ստեղծելու բեռը նրանից

վերցնում է պետութիւնը, մարդը դառնում է կատարող՝ նախաձեռնութիւնից զուրկ: Անտեսւում են մարդն ու նրա անհատական որակները, ինչը նրան տրուած ամենամեծ արժէքներն են:

Մատուցման ձեւի առումով վիպակը «մասին» գրականութիւն է: Գրողն աւելի շատ հերոսների բերանով պատմում է, քան ցուցադրում: Բացակայում է բնանկարը, որովհետեւ նպատակը մարդկանց հոգեբանութիւնը ներկայացնելն է եւ ոչ այնքան որեւէ պատմութիւն պատմելը: Բայց ինչպէ՞ս է գրողը հիմնաւորում, պատճառաբանում իր հերոսների արարքները կամ հոգեբանութիւնը: Հերոսներին առանձնացնում է բնութիւնից ստացած որակներով: Այս պարագայում կապ չունի՝ մարդը ինչ իրադրութեան մէջ է գործում: Նրա անհատական որակները մարդուն առաջ են տանում տարբեր շրջափուլերում: Բայց սա չի նշանակում, որ հանգամանքները չեն կարող չազդել մարդու վրայ: Մարդկային էութեան մէջ է բարին եւ չարը, դրանք դրսեւորւում են առարկայական հանգամանքների գործակցութեան շնորհիւ, հանգամանքների ազդեցութեամբ մարդը կարող է վերափոխուել: Վիպակի ներքին տրամաբանութիւնը մարդկային հոգեբանութեան, մարդու մանրացման մասին պատմութիւն է: Երեւոյթի հոգեբանական ներգործութեան գրողը հասնում է դէպքերի թուարկմամբ կամ կողմնակի արարքներ ներկայացնելով, այլ կերպ՝ անուղղակիօրէն: Իշխանի գաւակը՝ Արտաշը, որ նոր ժամանակի «հերոսն» է, դառնում է... խաղալիքների խանութի աշխատող՝ օրը տասը ռուբլի գողօնով: Աւելին՝ տեղի է ունենում հասարակութեան վերասերում. մարդը յարմարւում է իր նոր վիճակին (Ջարմայր, Ոսկան): Այժմ արդէն նա ինքնակամ արձագանգում է շրջապատին այնպէս, ինչպէս որ նոր «բարոյականութեամբ» առաջնորդւող շրջապատն է արձագանգում նրան: Մեծ աշխարհը Դուսիայի կերպարով ու բարոյականութեամբ սողոսկում է դժուարութիւններ ապրող միջավայր՝ հասարակութեան ունեցուածքը քամելու խիստ որոշակի նպատակներով: Եթէ Իշխանի պարագայում կինը երեւոյթների մէջ չունէր այն դերն ու նշանակութիւնը, նա չէր կարող որեւէ բան պարտադրել, ապա Արտաշը Ռուսաստանից բերած կնոջը դարձել է ենթակայ: Դուսիան հասարակութիւնից գողանալը դարձնում է ապրելաձեւ: Նա նոր բարոյականութիւն է արմատաւորում այս իրականութեան մէջ: Նա իր արտաքինով անգամ տարբերւում է հայուհիներից: Ոսկանի կինը սկզբում ձեռն է առնում Արտաշին. «Պոլշայից ես բերել թէ Չեխոսլովակիայից: Էլ չկա՞ր. մէկն էլ Ոսկանի համար բերէիր, ինձ հաւան չի» (91): Բայց շուտով միջավայրը սկսում է բարեացակամօրէն տրամադրուել նորեկի հանդէպ: Ոսկանի կինը՝ Սրբուհին շուռ տուեց հին խօսքը. «Դուսիայի տղանը շինուի, իմն էլ հետը, էն ահագին Ռուսաստանում մարդ չգտա՞ւ, դու էիր մնացել, քեզ գտա՞ւ...» (91): Երէկուայ ընդդիմադիր կեցուածք ունեցողներն էլ այսօր «Հպարտ» են, որ

հասարակութեան ունեցուածքը թալանող բարեկամներ ունեն, նրանց համար ստեղծուած կացութեան մէջ այլ ելք պարզապէս գոյութիւն չունի:

Դժուար է ասել, թե տպագրուելու պարագայում այս երկն ինչ ազդեցութիւն կ'ունենար հայ գրականութեան, ապա նաեւ հենց Մաթեոսեան գրողի ստեղծագործութեան վրայ: Յամենայնդէպս հրապարակախօսական ներքին այն որակը, որ կար Ահիլադը, առաւել ընդարձակ հարցադրումներով ի յայտ եկաւ այստեղ: Սա իրականութեան մասին ասուած բաց, ճակատային խօսք էր, որ զայրացնում էր պաշտօնական քննադատութեանը: Սա աւելի խօսում էր գրողի համարձակութեան, քան գրական կարողութիւնների մասին: Բայց վիպակը վկայում էր եւ հեղինակի՝ կեանքն ընդարձակ սահմաններում ճանաչելու մեծ մղումի մասին, որտեղ արգելում էր ոտք դնել: Միանգամայն ակնյայտ էր, որ կեանքի ճանաչողութեան, բնաւորութիւնների բացայայտման տեսանկիւնը դուրս էր ընդունուած ձեւերից ու կանոններից: Այնքան մեծ էր կեանքն ամբողջութեան մէջ տեսնելու գրողի ձգտումը, որ դրա կողքին նոյնիսկ երկրորդական էին թուում երկրի գաղափարախօսութիւնը մեկնաբանողի դերը մերժող եւ այդ գաղափարախօսութեան հետեւանքները քննող հեղինակային դիրքորոշումը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Հրանտ Մաթեոսեան, *Ես Ես Եմ. Հարցազրույցներ*, «Ոսկան Երեւանցի» Հրատ., Երեւան, 2005, էջ 316:
- ² Վաչագան Գրիգորեան, «Մաթեոսեանի Ստեղծագործութեան Զարգացման Շրջանները», *Մաթեոսեանական Ընթերցումներ*, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., Երեւան, 2006, էջ 153: Այսինքն կուսական գիւղը նահանջում է նոր ուժերի առջեւ. այս միտքը, որ հեղինակին միագրիծ, միաշերտ է թուացել, մենք չենք տեսնում նրա յետագայ գործերում:
- ³ Հրանտ Մաթեոսեան, *Նանա Իշխանուհու Կամուրջը*, «Օգոստոս», Երեւան, 2006, էջ 38: Յետապու, վիպակից կատարուած բոլոր մէջբերումները նոյն գրքից են. յղումը կատարւում է տեղում:
- ⁴ Ֆ. Նիցչէ, «Բարուց Եւ Չարից Անդին», *Չաստուածների Միջնադ*, Ապոլոն Հրատ., Երեւան, 1992, էջ 151:
- ⁵ Nitché, Volya K Vlasti (կամք առ իշխանութիւն), *Երկերի Հրակատար Ժողովածու, Հտր. 9*, «Մոսկովսկոյօ Կնիգոիզդատելստվօ», Մոսկուա 1910, էջ 129:
- ⁶ A. G. Kutluini, *Nemetskaya Filosofya Jizni* (գերմանական կեանքի փիլիսոփայութիւնը), *Իրկուցկ*, 1986, էջ 36:
- ⁷ M. A. Yusim, Etika Makiaveli (Մաքիաւելու էթիկան), «Նաուկա», Մոսկուա, 1990, էջ 20:
- ⁸ Նոյն, էջ 17, 20:

PRIVATE AND PUBLIC HUMAN ISSUES AS INTERTWINED FACTS IN HRANT
MATEVOSIAN'S SHORT NOVEL, CALLED "NANA ISHKHANUHU GAMURCHE"
(PRINCESSE NANA'S BRIDGE)
(Summary)

VACHAGAN GRIGORIAN
vachik_grigoryan@mail.ru

In this article Grigorian analyses the characteristics of Hrant Matevosian's *Nana Ishkhanuhu Gamurche* (Princess Nana's bridge) a short novel, which was written in the 1960s but first published in 2006.

Unlike the "Anhnidzor" essay, where Matevosian highlighted his worries about the negative changes in the village, this short novel raised broader questions immediately related to the economic management policies of the Soviet Union. The events presented in this short novel start in the 1918 and extend up until the early 1960s. They depict a complete picture of social destitution, which was to spread throughout the country in the next quarter of a century.

Grigorian notes that Ishkhan, who was to become a central character in Matevosian's literary works, was first introduced in this short novel. Indeed, Ishkhan, one of Matevosian's most important heroes, is the precursor and harbinger of the writer's unique world perception that was to be further developed in his literary works of the coming years.

Grigorian stresses that alongside the impressive characters that stand out in this short novel, Matevosian has deeply examined the economic management policies of the time, as well as the consequences of the implementation of the ruling ideology. He concludes that irresponsibility, disorder and the shortfalls of economic management made men apathetic and generated an impasse. The situation was like a time bomb, ready to explode when controlling it became impossible. The end result was the production of a society where men were both mentally and spiritually numbed and deceived. Furthermore, Grigorian underpins the fact that Matevosian mocked both Soviet superpower pride and its baseless humanism, which were brought into existence at the expense of too many human sacrifices.

Grigorian points out that the second part of this short novel had space for further development, but Matevosian had left it aside as the issue had "become old" in contrast to its fast maturation in real life. As such, it was seen to be a complete literary work that fell short of the author's intentions, so he had no inclination to return to it for further development.

Grigorian concludes that the questions raised in this short novel were so daring that it was simply impossible to publish it at that time.